rekenschap

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
VOOR WETENSCHAP EN CULTUUR

UVH
UNIVERSITEIT VOOR HUMANISTIEK
BIBLIOTHEEK
Van Asch van Wijckskade 28
3512 VS Utrecht
Tel: (030) 239 01 99

Humanistisch Opleidings Instituut
BIBLIOTHEEK
Postbus 797 - 3500 AT Utrecht

ANDRÉ MALRAUX
LEVENSOVERTUIGING EN POLITIEK
DE CONTOURENNOTA
FUNDERING DER MORAAL

DEC. 1976 nr. 4
23e JAARGANG

DE UITLEENTERMIJN LOOPT AF OP:

Alleen een beeld kan ons geheel en al bevallen, maar nooit een mens. De oorsprong van de engelen.

De dagen worden van elkaar onderscheiden, maar de nacht heeft een enkele naam.

Het uiterlijk gedrag van mensen is voor zoveel uitleg vatbaar dat men zich slechts hoeft te geven zoals men is om volledig onherkend en verborgen te leven.

De laagste mens: hij wiens wensen alle werden vervuld.

O een stethoscoop, een fijne stethoscoop om de generaals in het moederlichaam te onderkennen!

Men heeft geen maat meer, voor niets, sinds een mensenleven niet langer de maat is.

Hij legt zijn zinnen als eieren, maar hij vergeet ze te bebroeden.

Hij zou graag helemaal van voren af aan willen beginnen. Waar is van voren?

Elias Canetti
Aantekeningen 1942-1972
A.P.-1976

INHOUD

—: Valsheid in geschrift of gecijfer / 141
P.S.: André Malraux / 144
Jan de Leede: De relatie tussen levensovertuiging en politiek / 146
H. H. J. de Leeuwe: De verfilming van Multatuli's Max Havelaar / 154
—: Onderzoek van beweerde paranormale verschijnselen / 159
J. K. de Vries: De Contourennota / 161
—: Boekbesprekingen / 174
J. P. Mazure: De schaduw van Hume / 182
P. Spigt: Notities van een lezer / 187

Valsheid in geschrifte of in gecijfer?

Onder verschillende koppen, zoals „Brits I.Q.-geleerde was groot bedrieger" verscheen kort geleden in dag- en weekbladen een opzienbarend bericht. Het ging over wijlen Sir Cyril Burt, befaamd Brits statisticus en psychometrist, erfgenaam van de vermaarde Britse school van antropometrici en eugenetici, die in de vorige eeuw met Sir Francis Galton en G. E. Pearson is ingezet. Een politiek tintje heeft er nooit aan ontbroken, maar bij Sir Cyril Burt ontwikkelde zich dat bepaald tot een politieke kleur. De vraag hoever intelligentie erfelijk of door het milieu bepaald is — door Cyril Burt telkens weer opgeworpen — raakt immers de onderwijs- en cultuurpolitiek in haar diepste wortels.

Burt had onnoemelijk veel statistische onderzoeken en publicaties op zijn naam staan. Ik kreeg er jaren geleden enkele onder de ogen en werd door de vaagheid van formulering en slordigheid in details getroffen. Ongeveer vijf jaren geleden kwamen er opzienbarende berichten uit de Verenigde Staten: volgens A. R. Jensen, die het had uitgerekend, was het I.Q. voor 80% door erfelijkheid bepaald, zodat er maar 20% voor het milieu restten. Ik sloeg toen een blik in die publicatie, en toen ik zag, dat de zogenaamde berekeningen niets anders waren dan cijfers van Cyril Burt, wist ik genoeg. Ik had die cijfers zelf na willen pluizen, maar dat is inmiddels beter dan ik het ooit heb kunnen doen, door de Amerikaan J. Kamin geschied (The science and politics of I.Q., 1974), die de hele materie tot de grond toe heeft uitgezocht. Ik heb er in NRC-Handelsblad van 8 mei 1976 breedvoerig over bericht en heb het in Rekenschap van juni 1976 eventjes aangestipt. Dat Cyril Burts cijfers, waarop Jensen steunde, niet deugden, moest toen voor iedereen duidelijk zijn. Inmiddels is bij navorsingen van Britse onderzoekers gebleken, dat deze statistische onderzoeken — samen met vele andere van Burt — verzinsels of vervalsingen waren.

Met deze ontmaskering is het probleem Cyril Burt de wereld uit, maar daarmee zijn we er niet. Cyril Burt is het symptoom voor een kwaal, die ons geestelijk en maatschappelijk leven veel ernstiger bedreigt dan dat we zulke symptomen als geharrewar van een stelletje vakgeleerden zouden kunnen afdoen. Statistiek — verzamelende en mathematisch bewerkende — is een activiteit van grote importantie in onze maatschappij, voor het stoffelijk en geestelijk welzijn van gemeenschap en individu. Dag aan dag verschijnt er sociaal onderzoek, dat statistisch gebaseerd of gelardeerd is — veel ervan zonder consequenties, maar als continue stroom van onmiskenbare invloed op vakopinie en openbare mening.

Elk statistisch onderzoek omvat bergen van papier. Wat ervan wordt gepubliceerd, is een beschrijving van de methode van onderzoek, enkele tabellen van bewerkte statistische cijfers en conclusies, die uit deze cijfers zouden voortvloeien. Wie het niet gelooft, kan de details bij de auteur opvragen — als ze er nog zijn — en zich erdoorheen worstelen — als hij er zin in en tijd voor heeft. Dit zal niet te vaak gebeuren, maar inmiddels is de wetenschap met enkele nieuwe conclusies verrijkt, die, naar het te pas komt, geciteerd of genegeerd worden.

De toon van de laatste alinea verraadt zeker, dat dit systeem en zijn produkten mij niet veel vertrouwen inboezemen. Nu is wantrouwen een lelijk woord, maar als ik het critisch besef noem, dan is het toch iets dat de wetenschapper siert — wat zeg ik? — dat je bij elk wetenschappelijk denkende en werkende zou veronderstellen. Gevallen van fraude, zoals dat van Cyril Burt, zijn zo uitzonderlijk dat ze de krant halen, maar wat ook de krant haalt, is de onophoudelijke stroom van statistische cijfers, al dan niet mathematisch bewerkt, waarmee we dag aan dag worden overstelpt, door politici gehanteerd, door werkgevers tegen werknemers, door werknemers tegen werkgevers gelanceerd — statistische cijfers, waarvan niemand nagaat waar ze op slaan, hoe ze tot stand zijn gekomen en met welk doel ze zijn vergaard, en waarvan slechts weinigen het zouden kunnen nagaan en dan ook nog ten koste van veel tijd en grote inspanning. Ik ben in de laatste jaren als redacteur en adviseur van nationale en internationale onderwijskundige tijdschriften, uitgevers en subsidie-verstrekkers vele malen in aanraking gekomen met onderzoek gebaseerd op of gelardeerd met statistiek. Na één bittere ervaring ben ik ertoe overgegaan, van elk dergelijk onderzoek het volledige materiaal op te vragen. Niet omdat ik de onderzoekers niet vertrouwde — ik ben geen geval van fraude tegengekomen — en geen verschijnsel om de goede trouw van die onderzoekers in twijfel te trekken. Maar dit is dan ook het uiterste dat ik hun voordeel kan constateren. Van kleine nalatigheden tot grote slordigheden, van subtiele tot grove fouten, van over 't hoofd zien van belangrijke factoren tot een totaal verkeerde opzet, was er een rijk geschakeerd spectrum van misstappen, die een onderzoek kunnen ontkrachten. Van al hetgeen ik onder ogen kreeg, is tenslotte niets ongewijzigd en het meeste totaal niet geaccepteerd.

Wat ik te zien kreeg en krijg, is uiteraard een luttele steekproef uit een onoverzienbaar geheel. Was het een ongelukkige steekproef of ben ik hypercritisch, zoals wiskundigen nu eenmaal kunnen zijn waar met getallen wordt gegoocheld? Mathematische statistiek, het toonbeeld van critisch besef, wordt in de sociale wetenschappen te vaak voorgesteld, onderwezen en misbruikt als een receptenboek van critiekloos toe te passen formules — althans zo voelen mathematici het aan.

Was mijn steekproef te klein of ben ik hypercritisch? Het doet er — dunkt me — weinig toe, hoe het antwoord op deze vragen luidt. We hebben verplichtingen als redelijk denkend mens, als stemgerechtigd burger, als consument, als opvoeder, als baas, als collega, als vriend, als tot oordelen bevoegd of genoopt

lid van de gemeenschap. Onder alle argumenten de gevaarlijkste zijn cijfers, door hun pretentie van exactheid, die terecht of ten onrechte kan zijn, maar waar we in elk geval totaal geen vat op hebben. En als bij die cijfers vermeld wordt dat ze uit de computer komen, zoals soms het geval is, dan kun je er top op zeggen dat het geschiedt om ons te overdonderen — immers computers zijn alwetend en almachtig.

Er zijn mensen die bang zijn voor die alwetende en almachtige computers. Bij de laatste volkstelling leidde die vrees tot nogal komieke ontsporingen — aan de computer toedichtend dat hij met die gegevens kon uitrekenen of iemand, zeg, homofiel was. Bedreigen computers met hun ijzersterk geheugen onze privacy? Ik zie, wat sociaal onderzoek aangaat, van de kant van de computer een heel ander gevaar: zij, die over de computertijd beschikken, bepalen welk soort onderwerpen aan de orde gesteld en hoe ze bewerkt worden. De moderne computers hebben mammoet-onderzoek mogelijk gemaakt, dat puur door zijn afmetingen, door de op het materiaal verrichte miljoenen mathematische bewerkingen en door duizenden vellen vol cijfers moet imponeren. De computer weet immers op alles een antwoord, vooral op vragen naar de bekende weg. Onthullend zijn bij zulk mammoet-onderzoek veelal die vragen, die de onderzoekers vergeten waren te stellen, maar dit blijkt pas achteraf als de kritiek losbrandt.

Gelukkig, die is er ook nog. Niet alleen om een Cyril Burt te ontmaskeren, maar ook om de machthebbers over computertijd op hun nummer te zetten. Lukt het altijd? Misschien af en toe.

H.F.

André Malraux

1901 - 1976

Eigenlijk zou er iets geschreven moeten worden over de laatste ontvanger van de Nobel-prijs, de Amerikaan *Saul Bellow*. Maar juist in deze week — 23 november 1976 — overleed vrij plotseling één van de beroemdste auteurs van de afgelopen vijftig jaren, die om welke merkwaardige reden dan ook nooit die prijs kreeg: André Malraux. Over Bellow kan altijd later wel eens iets verteld worden, over Malraux zal geleidelijk voor een breder publiek een stilte neerdalen.

Op een bepaald deel van de generatie die nu tussen vijftig en zestig jaar oud is heeft de Franse auteur een diepe indruk gemaakt — zeker vóór de laatste wereldoorlog — en zijn gehele levenswijze en denktrant heeft sterke invloed gehad op de ontwikkeling van „een houding in de wereld" zoals men dat wat pathetisch noemt. Maar nu spreek ik uitsluitend over de jaren 1930-'40. In die periode van toenemende sociaal-economische ontreddering, politieke revoltes en burgeroorlog is Malraux een fascinerende figuur geweest door in zijn verschijning te verenigen een formidabele schrijver van dramatische, op tijdsaspecten toegespitste avonturen, met een razendsnel denkend en bijna universeel filosoferende partisaan.

André Malraux werd in november 1901 in Parijs geboren; hij studeerde Oosterse talen en archeologie, maar voltooide deze studies niet. Hij schreef al vroeg en bewoog zich vlot in de wereld van uitgevers, artisten en kunstkenners. In 1923 vertrok hij met zijn vrouw Clara Goldschmidt (een archeologe) naar Indochina. Hij ontvreemdde uit tempelruïnes in de rimboe kunstschatten (om ze naar Amerika duur te verkopen — bekende Clara na hun scheiding), werd gearresteerd, veroordeeld, maar door een actie van bekende literatoren vrijgelaten. Uit die tijd stamt zijn matige roman „La voie royale", waarin vele van de motieven van Malraux voor het eerst weerklinken: de dood, de actie, de eeuwige mens in de kunst, de kunst als redding voor de dood.

In 1933 wordt hij met de roman „La condition humaine" wereldberoemd. Het is het grote, gecompliceerde verhaal over de opstand van de Chinese communisten te Shanghai in 1927. Met de roman van 1937, „L'espoir", over zijn werkelijke belevenissen tijdens de Spaanse burgeroorlog, vormen deze twee boeken de basis voor zijn betekenis. Later en vooral na de oorlog evolueert Malraux tot soms onbegrijpelijke gestalten: vriend, beschermeling en naar men zegt ook inspirator van De Gaulle, minister van Voorlichting (mislukt), minister van Cultuur, die daarbij ronkende politieke redevoeringen afstak waarvan Rudy

Kousbroek getuigde er misselijk bij te zijn geworden.
Die overdrijving of exaltatie zat er eigenlijk al altijd in. Misschien is dat ook wel nodig om op een generatie invloed te krijgen en misschien was dat ook wel onvermijdelijk in de dramatische jaren van 1930-1940. Maar velen zullen kunnen getuigen dat Malraux in die periode van algemene crisis een merkwaardige heroïek verleende aan de wanhopige positie van jonge mensen. Zijn roman „La condition humaine", opgedragen aan zijn Nederlandse vriend, de schrijver E. du Perron, werd door deze magnifiek vertaald onder de titel „Het menselijk tekort", en daarmee leverde de laatdunkende verschuiving in de titel precies het Hollandse accent.
Malraux suggereerde in zijn roman de mens als in staat tot grote moed en opoffering, met een aanleg tot grandioze noblesse — maar met een grens: pijn en eenzaamheid en dood zijn niet te verduren dan met behelpsels, als daar zijn: verdoving, roes, illusie of leugen. Niet denigrerend, maar strikt feitelijk noemde hij dit: de mens zoals hij is, la condition humaine. Ik weet niet of het ons siert of blameert, als wij dit het menselijk tekort noemen.

P.S.

Onderwerpen voor 1977 in dit tijdschrift

Over een theorie der gerechtigheid — M. Fresco

Over verandering der zedelijkheidswetgeving — M. Knap

Over de zelfmoord — J. van Londen

Over het emancipatierapport

De situatie in India — E. Hommes

Over rituelen — M. I. Spetter

Een Spinoza-nummer met medewerking van Kolakowski,

Van Suchtelen, en anderen

Nieuwe visie op probleem van de arbeid

Problemen van de Derde Wereld

Meta-taal van overtuigingen — J. P. van Praag

De relatie tussen levensovertuiging en politiek

1. Inleiding

Voor veel mensen zijn de verschillen, de raakvlakken en de wederzijdse beinvloeding van levensovertuiging en politiek niet zo erg duidelijk. Velen is het wel bekend, dat voor zover levensovertuiging en politiek tot uiting komen in instituten, te weten „kerk" en „staat", de Europese geschiedenis een dooreenmengeling van de aktiviteiten van kerk en staat laat zien. Herhaaldelijk speelde de kerk een direkt politieke rol, gewoonlijk wenste de staat een rechtvaardiging en bevestiging van zijn positie door het kerkelijk gezag. Die geschiedenis heeft velen (terecht) erg huiverig gemaakt t.a.v. het probleem van de relatie tussen kerk en staat. Een huivering, die nog versterkt wordt door de herinnering aan het optreden van christelijke politieke partijen, die een voortdurend door elkaar halen van politiek en geloof lieten zien en die met hun optreden de, althans in Nederland bestaande, formele scheiding tussen kerk en staat weer vertroebelen.

Met het bovenstaande willen we overigens niet de indruk wekken, dat we ons zouden willen bezig houden met een historisch verschijnsel. We maken deze historische start om niet uit het oog te verliezen, dat de meningsvorming over deze, nog steeds aktuele problematiek duidelijk beïnvloed wordt door de geschiedenis.

Door de ingrijpende veranderingen in de laatste tientallen jaren kan het probleem niet meer worden aangeduid als het probleem van de verhouding tussen kerk en staat, of tussen (christelijk) geloof en politiek. In de eerste plaats omdat de kerk zijn monopoliepositie heeft verloren. Een flink deel van de bevolking behoort niet meer tot de kerk en hangt een andere levensvisie aan. De voornaamste zich daarin manifesterende stromingen zijn het humanisme, het existentialisme en het marxisme.[1] Maar ook t.a.v. de niet-christelijke levensvisies doet zich de vraag voor van de relatie tussen die levensvisie en politiek. In de tweede plaats omdat het probleem vroeger slechts op één niveau speelde, nl. op institutioneel niveau, tussen de instituten kerk en staat, en nu tevens (en steeds meer) ook op individueel niveau. Bij de steeds vrijer wordende mens in de geseculariseerde moderne samenleving krijgt de persoonlijke meningsvorming van de individuele burger steeds meer betekenis. Welke faktoren bepalen die meningsvorming en wat is de invloed van de levensovertuiging daar-

1. De onderlinge verhouding tussen deze drie stromingen laten we hier buiten beschouwing. Er zijn naast verschillen ook overeenkomsten.

bij? Met die vragen willen wij ons in dit artikel bezig houden.

2. Probleemstelling

Wij worden thans op drie momenten gekonfronteerd met de problematiek van de relatie tussen levensovertuiging en politiek, waarbij de aspekten van institutionele, d.w.z. kollektieve meningsvorming en -uiting en persoonlijke meningsvorming voortdurend beide een rol spelen:

a. In de praktijk blijkt, dat een aantal mensen moeite hebben met aktiviteiten van het Humanistisch Verbond, die als politieke aktiviteiten kunnen worden aangeduid. Sommigen vinden dat het HV teveel aan politiek doet, hebben ook wel de indruk dat het HV naar een bepaalde politieke kleur tendeert. Het zijn ook steeds progressieve standpunten, gericht op verandering van bestaande, zedelijk onbevredigend geachte toestanden. Anderen, ook leden van het HV, vinden dat het HV juist te weinig aandacht besteedt aan de politiek. We ervaren binnenshuis, dat de relatie tussen levensovertuiging en politiek problemen, spanningen oproept. Het HV stelt overigens nadrukkelijk, dat het géén politieke partij is en ook niet voor een bepaalde politieke stroming kiest.

   Uit vele tijdschriftartikelen weten we dat dezelfde problemen zich voordoen bij de kerken. De tijd van de stemadviezen is, althans in Nederland, voorbij. Maar de kerken doen uitspraken over maatschappelijke vraagstukken, zoals het oorlogsvraagstuk, ontwikkelingshulp, apartheidspolitiek, abortus, enz. en dat steeds op grond van een christelijke motivatie en zonder dat alle leden van dat kerkgenootschap het met die uitspraak eens zijn. Er is een stroming, die stelt, dat christenen op grond van hun geloof behoren te kiezen voor het socialisme.

   Levensbeschouwelijke genootschappen spelen een — omstreden — rol in de politiek. Wij zijn van mening dat zulks onvermijdelijk is. Wie een bepaalde ethiek poneert kan niet anders dan zijn stem verheffen tegen toestanden, die tegen die ethiek indruisen. We zullen overigens verderop zien, dat eensgezindheid in het zedelijk protest nog geen eensgezindheid t.a.v. de politieke oplossing van het gestelde vraagstuk impliceert.

b. Er bestaan een aantal konfessionele politieke partijen, die hun bestaansrecht nadrukkelijk baseren op het verband tussen christelijk geloof en de politiek. Dat is de laatste jaren aan het slijten, maar dat neemt niet weg, dat de christelijke partijen vele tientallen jaren hun stempel hebben gedrukt op de Nederlandse politiek met de pretentie, dat zij christelijke politiek wilden bedrijven. Deze partijen ontwikkelden eigen politieke theorieën: de katholieken de theorie van het subsidiariteitsbeginsel, de calvinisten de leer van de soevereiniteit in eigen kring. Het is m.i. goed denkbaar, dat beide theorieën onderschreven worden zonder enige godsdienstige motivatie. Op de vraag: hoe wèrkt de relatie tussen politiek en geloof lieten en laten nog de konfessionele politieke partijen in de praktijk een duidelijk antwoord zien. Betogen in politieke colleges worden voortdurend voorzien van godsdien-

stige argumentaties, met name citaten uit de bijbel.

c. In de beginselprogramma's van de niet-konfessionele partijen, P.v.d.A. en V.V.D. staat een zinsnede, dat „de partij het innig verband tussen politiek en levensovertuiging erkent". Dat roept de vraag op: hoe werkt dat verband? In de P.v.d.A. gaf men bij de oprichting organisatorisch gelegenheid zich met deze problematiek bezig te houden door de oprichting van drie levensbeschouwelijke werkgemeenschappen, t.w. een humanistische, een protestantse en een katholieke. In het begin hebben in de protestantse en de katholieke werkgemeenschap diepgaande diskussies plaatsgevonden. Daarna is de belangstelling hiervoor afgenomen en enige jaren geleden zijn de drie afzonderlijke werkgemeenschappen verenigd in één „Centrum voor levensbeschouwing en politiek", waarvoor overigens maar weinig belangstelling blijkt te bestaan.
In de V.V.D. heeft men nooit behoefte gehad aan het vormen van een dergelijke gelegenheid tot bezinning op levensbeschouwelijke achtergronden.

3. Definitie van politiek

Een beschouwing over de relatie tussen twee werkvelden vraagt om een duidelijke omschrijving van ieder veld. We beginnen met politiek. Zoals te verwachten vinden we in de literatuur verschillende omschrijvingen.
Hoogerwerf geeft in zijn boek „Politikologie" als definitie: *„Politiek is het overheidsbeleid alsmede de totstandkoming en effekten ervan".*
Een ruimere definitie vinden we in een rapport van het Nederlands Centrum voor Democratische Burgerschapsvorming,[1] *„Politiek is het proces van vormgeving aan de samenleving".*

„Er is sprake van vormgeving aan de samenleving wanneer men in die samenleving heersende normen, waarden, regelingen en instituties (ook wel kultuur en struktuur genoemd) verandert of uitbreidt of pogingen daartoe onderneemt, óf wanneer men handelingen verricht of opvattingen verkondigt die de materiële of immateriële belangen van de leden van die samenleving schaden.
Politiek heeft dus betrekking op het spanningsveld tussen veranderen en instandhouden, tussen uitbreiden en niet uitbreiden."

De laatste definitie is ruimer omdat het proces van vormgeving aan de samenleving geenszins alleen door de overheid wordt bepaald. De invloed van de ontwikkeling van de economie en de techniek lijken ons zelfs duidelijk sterker. Maar wèl is de overheid steeds aanwezig met haar wetgevende arbeid.

Wij zien voorts een vrij groot aantal deelnemers aan het politieke bedrijf. Daarin kunnen we de volgende groepen onderscheiden:

a. de overheid, bestaande uit de gekozen bestuurders plus hun ambtelijke adviseurs;

1. Gepubliceerd in het „Vademekum van het politiek vormingswerk in Nederland", DICmap 33, uitg. De Horstink, Amersfoort.

b. de politieke partijen;
c. vele organisaties met een bepaald doel, waarop wetgeving en openbaar bestuur tevens van invloed zijn. Bijv. de vakbonden, de werkgeversorganisaties, de ANWB, de milieubeschermingsorganisaties, de kerken, het Humanistisch Verbond, enz. Voor deze organisaties is politiek een neven-aktiviteit, waarmee zij zich alleen bezig houden als het nastreven van hun doelstelling hen daartoe noopt. In de praktijk zien we ook altijd enige diskussie over de legitimiteit van politieke aktiviteiten van deze organisaties. In het licht van onze definitie kan aan die legitimiteit niet worden getwijfeld voor zover die politieke aktiviteiten betrekking hebben op problemen, die behoren tot het werkterrein van de desbetreffende organisatie;
d. aktiegroepen noemen wij apart omdat zij in verschillende opzichten afwijken van de gevestigde organisaties;
e. individuele personen, waarbij wij met name denken aan journalisten, politieke kommentators voor radio en t.v. en schrijvers van boeken over politieke problemen.

4. Definitie van levensovertuiging

Onder een levensovertuiging verstaan wij: *een geheel van voorstellingen en gedachten gericht op een mens- en wereldbeeld.*
Deze abstrakte definitie wordt pas duidelijk als wij een specifikatie zien van de hoofdvragen, waarmee een levensovertuiging zich bezig houdt. Dat zijn achtereenvolgens:

a. *de zijnsvraag:* hoe is de wereld en de mens ontstaan en welke faktoren, krachten bepalen de verdere ontwikkeling van de mens en de wereld?
b. *de toekomstvraag:* wat zijn de toekomstperspektieven voor de mensheid en voor de individuele mens? Wat is ons beeld van een ideale toekomst en hoe kan dat worden bevorderd?
c. *de vraag naar de zin:* wat is de zin van hèt leven en van mijn leven?
d. *de ethiek:* de vraag naar goed en kwaad, de inhoud en de werking van het menselijk waardebesef, wèlke waarden worden gekozen?
e. *de kennisleer:* hoe komen we te weten wat wel en niet waar is? Welke bronnen van waarheid, van kennis, worden ons voorgehouden en welke betekenis hechten wij aan deze bronnen?
f. *het mensbeeld:*
   — wat is een mens, wat kan hij wel, wat kan hij niet?
   — de betekenis en het funktioneren van de relaties met anderen,
   — de verhouding tussen persoon en samenleving.

De funktie van een levensovertuiging kan worden aangeduid met de woorden: oriënteringssysteem, troost en uitdaging. Elk mens ontvangt uit zijn nabije en verre omgeving voortdurend een zeer omvangrijke stroom informaties. Voor zijn innerlijke rust is het noodzakelijk, dat hij kans ziet deze veelheid van indrukken te ordenen in een bepaald systeem. Anders krijgt hij het gevoel in een zinloze chaos te leven. Hierbij is er sprake van een tweerichtingsverkeer. Er is

niet alleen een stroom gebeurtenissen uit de wereld, die op ieder mens afkomt, de mens is zelf ook voortdurend bezig in de wereld. T.a.v. zijn eigen handelen heeft elk mens behoefte aan een antwoord op de vraag of hij juist heeft gehandeld. Hij wordt ook gedwongen een bepaalde volgorde in zijn bezig-zijn te bepalen omdat hij onmogelijk alles tegelijk kan doen, wat hij wel zou willen. De aard van het leven brengt ook met zich, dat de mens onaangename of verdrietige ervaringen opdoet. Dan is het van belang dat de mens troost kan vinden t.a.v. het onvermijdelijke. Even belangrijk is, dat de mens wordt uitgedaagd om vermijdbaar leed tegen te gaan of te verhelpen en niet in doffe berusting de ellende maar te laten zoals hij is. Levensovertuigingen bieden die oriënteringssystemen, troost en uitdagingen. Er is een veelheid van levensovertuigingen in de wereld beschikbaar, ieder met een uitgewerkt pakket antwoorden op de bovenstaande grondvragen. Tussen die pakketten zijn overeenkomsten en (soms heel essentiële) verschillen.
Nadat wij de aard van de levensovertuiging wat nader uiteengeplozen hebben komt de vraag aan de orde wat de rol is die de levensovertuiging speelt t.a.v. de politiek. In het algemeen kan worden gesteld, dat het uitdagende aspekt van een levensovertuiging een zeer belangrijk inspirerend element is voor het politieke handelen en denken. Door een bezinning op zijn existentiële positie in de wereld kan de mens komen tot het besef, dat het zijn plicht is mee te doen aan de politiek. Op dit punt is het mogelijk een zeer uitvoerige kasuïstiek te ontwikkelen door na te gaan wat bepaalde konkrete levensbeschouwelijke antwoorden voor effekt hebben in de politiek. Zo is het bijv. van groot belang voor iemands politieke standpuntbepaling of hij uitgaat van een mensbeeld, waarin de mens gezien wordt als primair geneigd tot het kwade, tot het goede of mogelijk alleen maar dom is. Een verdere uitwerking van deze kasuïstiek laten wij gaarne aan de lezer over.

5. Politieke meningsvorming

Ook t.a.v. de politiek kunnen wij niet volstaan met een enkele definitie. Daarom zullen wij proberen het *proces van de politieke meningsvorming nader te analyseren.*

a. Het uitgangspunt voor het vormen van een politieke overtuiging is het beeld, dat men zich heeft gevormd van de samenleving. Dat beeld dient zo reëel mogelijk te zijn. Maar we weten ook, dat de samenleving zo ingewikkeld is, dat het beeld dat veruit de meeste kiezers zich hebben gevormd, nogal subjektief is. Zelfs binnen de wetenschap, die de samenleving bestudeert, de sociologie, heeft men tot dusver geen algemeen aanvaarde theorie over de werking van onze samenleving kunnen ontwikkelen. Toch is elke politieke partij gebaseerd op een bepaalde konseptie van de werking van de maatschappij.
b. Vervolgens toetsen wij ons beeld van de werkelijkheid aan normen. Aan algemeen zedelijke normen en aan ons beeld van een ideale samenleving. Daaruit kan wel of niet de wens tot veranderingen voortkomen. Daarbij is

het volkomen legitiem dat de ene burger andere veranderingen wenst dan de andere burger. Groepen mensen, die ongeveer dezelfde veranderingen wensen plegen zich te verenigen in een politieke partij. Ook degenen, die weinig of niets wensen te veranderen worden gedwongen een bepaald normenpatroon te hanteren om een prioriteit te kunnen bepalen in de besteding van altijd schaarse middelen.

c. Als de wens om veranderingen opkomt ontstaat vervolgens een taxatie van de mogelijkheden daartoe. Pessimisten kunnen in deze fase wel van mening zijn, dat de zaak eigenlijk zou moeten worden veranderd, maar zij zijn van mening dat dat onuitvoerbaar is. En de optimisten gaan er met elan tegenaan.
d. Voorts pleegt er in de politiek aandacht te worden besteed aan groepsbelangen: de arbeiders, de middenstand, de boeren, enz.
e. Zo langzamerhand zijn we dan toe aan het formuleren van konkrete programmapunten, doeleinden. Het is onvermijdelijk dat daarin een prioriteitsschema wordt toegepast. Welke maatstaven worden er toegepast in het bepalen van die prioriteiten?
f. Als we daar de gelegenheid toe krijgen gaan we ons programma uitvoeren. Ook de uitvoering moet worden getoetst aan doelmatigheid, uitvoerbaarheid en zedelijkheid. Wij — nu, in Nederland — achten het b.v. onzedelijk om diefstal te bestrijden met het toedienen van lijfstraffen. Het bereiken van een op zich nuttig effekt kan veel meer geld kosten dan het opbrengt en is dan niet erg doelmatig. Door sabotage of burgerlijke ongehoorzaamheid kunnen bepaalde maatregelen onuitvoerbaar zijn. B.v. het betalen van hoge collegegelden door studenten.
g. Als noodzakelijke voorwaarde voor het bereiken van doelstellingen in de politiek geldt het vormen van macht. De wijze waarop men machtsposities verwerft en de wijze, waarop men van machtsposities gebruik maakt, dienen te voldoen aan strenge eisen van ethiek. Een ethiek die niet afhankelijk mag zijn van de politieke doeleinden, die men zich stelt.

Bovenstaande faktoren zijn alle van zakelijke, rationele aard. We plaatsten op een rij: inzicht in de werkelijkheid, toetsing daarvan aan normen, inzichten in mogelijkheden van verandering, rekening houden met belangen, problemen van praktische uitvoering en het hanteren van de faktor macht.

Echter ook psychologische faktoren spelen een rol. Mensen kunnen worden onderscheiden in mensen met een meer open visie of mentaliteit en mensen met een meer gesloten visie. Drs. W. Liebrand schreef een belangwekkende studie getiteld: „Politieke oriëntatie en psycho-sociale ontwikkeling" (In de reeks „Heymans Bulletins" van de Psychologische instituten van de R.U. Groningen, nov. 1973). In deze studie stelt Liebrand dat het gedrag van mensen wordt gemotiveerd door het in meerdere of in mindere mate aanwezig zijn van tekorten in hun psycho-sociale ontwikkeling volgens de schaal van Maslow. Dat leidt tot verschillen in „openheid" en dat hangt weer samen met de bereidheid tot het innemen van een progressief politiek standpunt.

In onze beschouwingen gaan wij ervan uit, dat de politieke meningsvorming van de vrije burger plaatsvindt binnen het kader van een redelijk tot goed funktionerende demokratie. In een diktatuur wordt de politieke meningsvorming in belangrijke mate beïnvloed door dwangmaatregelen van de overheid. Die situatie laten wij hier buiten beschouwing, hoe interessant het proces van meningsvorming van illegale verzetsgroepen ook moge zijn.
Maar in een demokratische samenleving kan worden gesteld, dat de politieke meningsvorming van de burgers van zoveel subjektieve faktoren afhankelijk is, dat politieke meningsverschillen volkomen legitiem zijn. Dat betekent dat niemand zijn „politieke gelijk" kan bewijzen. Soms kun je echter wel „politiek ongelijk" bewijzen. Zo kan er b.v. bewezen worden, dat degene, die meent dat ons leefmilieu niet wordt bedreigt, ongelijk heeft.
Evenals aan het slot van punt 4 kan hier opnieuw de vraag worden gesteld wat de rol is van de levensovertuiging t.a.v. de politiek, nu onderscheiden naar de verschillende fasen in de politieke meningsvorming. En opnieuw kan hier een uitvoerige casuïstiek worden ontwikkeld.
Intussen zal het wel duidelijk zijn, dat politiek en levensovertuiging verschillende werkterreinen bestrijken en tegelijkertijd elkaar heel essentieel beïnvloeden. In de uiteenrafeling in faktoren vallen ook de aangrijpingspunten, de werking van die beïnvloeding duidelijker te herkennen.

6. Rol van het Humanistisch Verbond

Tenslotte willen wij niet nalaten enige opmerkingen te maken over de rol, die het Humanistisch Verbond t.a.v. de politiek kan spelen,

a. Bezinning op de existentiële positie van de mens naar humanistisch inzicht leidt tot een opwekking tot persoonlijk politiek engagement.
b. Binnen een brede marge van legitieme politieke meningsverschillen zal niet gemakkelijk aanvaard worden als humanisten een politieke keuze doen, die in strijd is met naar humanistisch inzicht fundamentele menselijke waarden. Daartoe behoort b.v. de keuze voor een diktatoriaal systeem.
c. Het kan van belang zijn als er in een samenleving gezaghebbende instanties zijn, die buiten de politieke belangenstrijd staan en die het politieke bedrijf aan zedelijke normen kunnen toetsen. Dat kan b.v. geboden zijn als er in een verkiezingsstrijd gebruik wordt gemaakt van persoonlijke verdachtmakingen of van duidelijke leugens.
d. Het presenteren van de zedelijke aspekten, in ons geval de fundamentele humanistische waarden in het proces van de politieke meningsvorming. Het is de taak van een zedelijk genootschap maatschappelijke situaties, waarin de menselijke waardigheid duidelijk wordt aangetast, te signaleren.
Daarbij gelden voor ons uitsluitend de zedelijke argumenten. Of iets „politiek haalbaar" is valt buiten onze overwegingen. In bepaalde gevallen leidt dat tot het uitspreken van konkrete standpunten.
e. Het lijkt ons van belang het HV ook te zien als een ontmoetingsplaats voor humanisten met verschillende politieke overtuiging, waar men in een rustig

wikken en wegen elkaars meningen kan toetsen. Vergaderingen van politieke partijen bieden die gelegenheid gewoonlijk niet.

f. Tenslotte zien wij als een belangrijke taak voor het HV het bevorderen van een tolerant klimaat als voorwaarde voor het funktioneren van een democratie, die gebaseerd is op het vertrouwen in de mogelijkheden om d.m.v. redelijk overleg een goede oplossing te vinden voor konkrete maatschappelijke vraagstukken.

Jan de Leede

DE EXPANSIEVE MENS

. . . De industriële groei, de bevolkingsexplosie en de absurde bewapening zijn wel actuele expansieve verschijnselen, maar zij hebben hun wortels in onze cultuur en dat betekent dus ook in de structuur van onze psyche. Wij mogen deze problemen niet als geïsoleerde, economische of politieke problemen beschouwen die van geïsoleerde economische of politieke antwoorden moeten worden voorzien, alsof het problemen zijn, waar de individuele mensen buiten staan. De economie, en ook de sociologie, kennen de individuele mensen niet, alleen de macrostructuren. Zij hebben geen directe contacten met de mensen die uit de maatschappij gedrukt worden, de zieken, de invaliden, de werklozen, de delinquenten, de devianten, de minderheidsgroepen, kortom de sociale verliezers. De sociale psychiater daarentegen, die deze mensen wel ontmoet, hen moet helpen en begeleiden, loopt het gevaar hen als lijdende individuen — hoogstens met hun microsociale milieu — te zien en mist daardoor zicht op het macrosociale economische en politieke gebeuren. Maar om daar zicht op te krijgen, hebben wij een sociale dieptepsychologie nodig in de traditie van Adler, Fromm, Marcuse en Mitscherlich. Fromm heeft terecht de psychoanalyse verweten de dynamiek van de driften vergeten te hebben. Vandaar de vraag: wat beweegt ons, waardoor komt ons de wereld voor als een irrationeel gebeuren, terwijl de onderdelen ieder voor zich rationeel schijnen?. . .

Het probleem ligt dieper dan een moralistische discussie of de mensen in wezen goed of in wezen slecht zijn. De mensen worden door hun gezamenlijke pogen, door hun creatieve expansiedrift ver boven hun individuele mogelijkheden opgetild. Wat doet een mens in de ruimte waar hij niet thuis hoort? Er zijn vele argumenten, maar het zijn alle rationalisaties van onze expansiedrift. Want niemand zal de prikkelende bevrediging kunnen ontkennen toen hij de eerste mens op de maan zag stappen. Toch vergrootte zich op dat moment de distantie tussen ons expansieve creatieve vermogen en ons onvermogen een stabiele samenleving te bouwen; de wereld werd een fase meer gedifferentieerd. Het sociale ,,gat'', d.i. de kloof tussen onze technologische en sociale vaardigheden werd groter.

Ik heb erop gewezen, dat de expansieve drift met als gevolg de permanente onrust van de veranderingen, van gereguleerde groei en van ongereguleerde woekering, de kern van de huidige problemen is. Hieruit volgt dat men dus niet met groei op groei moet antwoorden, niet met zoeken van nieuwe markten voor een groeiende economie, niet met bewapening op bewapening en niet met prestatie op prestatie om Marcuse's terminologie te gebruiken. Onze creativiteit zal zich moeten richten op sociale terugkoppelingen. Wij zullen ons de betekenis van de bij alle mensen en vooral bij alle mensgroepen bestaande expansiedrift bewust moeten worden, willen wij de negatieve gevolgen kunnen voorkomen. Wij weten uit de ervaringen met de seksualiteit te goed, dat moraliseren frusteert en averechts werkt. Een statische samenleving kàn niet bestaan, omdat groei en verandering nu eenmaal altijd doorgaan. Utopia is een illusie. De expansie uitschakelen is onmogelijk, de expansie moet nieuwe doelen hebben.

Prof. J. A. Weyel (overleden in 1976) in ,,Homo trudens, de expansieve mens'' in het ,,Tijdschrift voor sociale wetenschappen'' (Gent) no 1, 1976.

De verfilming van Multatuli's "Max Havelaar" door Fons Rademakers c.s.

In de laatste jaren is de belangstelling voor Multatuli wederom manifest geworden. Het Multatuli-Museum heeft zijn poorten eindelijk kunnen openen, Stuiveling heeft met Henri A. Ett de uitgave van de *Volledige Werken* hervat, Spigt zag zijn talrijke studies over Douwes Dekker — „Keurig in de kontramine" — gebundeld, er verschenen heruitgaven van de „Havelaar", „Woutertje Pieterse" en „Vorstenschool", Harry van Kruiningen illustreerde op persoonlijke wijze „de Minnebrieven" en W. F. Hermans bekeek de „raadselachtige Multatuli". Maar vooral: de theatrale kunsten lieten zich niet onbetuigd. De Vara-televisie zond „Vorstenschool" uit, de Haagse Comedie bracht een toneelbewerking van „Woutertje Pieterse" en Fons Rademakers verfilmde — met de scenarioschrijver Gerard Soeteman en de cameraman Jan de Bonte — de koloniale roman.

„Max Havelaar of de koffieveilingen der Nederlandse Handel-Maatschappij" op het witte doek — dat drukt ons weer eens met de neus op het oude probleem van de relatie tussen epiek en dramatiek. Wat we gelezen hebben of wat we hebben horen vertellen, willen we kennelijk ook lijfelijk voor ons zien. De mens is een kijkdier, zei Lucebert terecht. Hoe mooi Homerus en Hesiodus ook de oude Griekse mythen hadden verhaald: toch moesten en zouden Aischylos, Sophokles en Euripides ze op het toneel brengen. Hoe boeiend de kronieken en novellen van de Renaissance ook gesteld waren: toch moest en zou Shakespeare er tragedies en komedies van maken. Hoe aangrijpend de Germaanse sagenwereld ook door de middeleeuwse schrijvers onder woorden was gebracht: toch moesten en zouden Hebbel en Wagner hem dramatiseren.

In deze behoefte aan een verhoogde en geconcretiseerde realiteitsbeleving voorzien in de 20ste eeuw voor een groot deel film en televisie. En zij stuiten alleen dan op weerstand wanneer zij niet voldoen aan het verwachtingspatroon van de toeschouwer. Dit geschiedt meestal dan wanneer deze een epische bewerking van de stof kent die voor hem de enig adequate, alleengeldige en schijnbaar onveranderlijke vormgeving bevat. Wee de bewerker die het verhaal anders op het doek brengt dan de toeschouwer het uit de roman kent! Wee zijn gebeente als er niet alles in voorkomt zoals hij het onthouden heeft!

Slaan we een serieus boek over de algemene aspekten van de letterkunde op (Gero von Wilpert, *Sachwörterbuch der Literatur*), dan vernemen we onder het trefwoord „Verfilmung" dat daarbij sprake is van vervorming en verwringing van het gegeven, dat essentiële trekken van de struktuur worden verwoest en

dat achteraf het voorstellingsvermogen van de lezer beperkt wordt. En kijken we bij hem verder naar wat hij zegt over „Adaptation", dan horen we kortweg dat die te wijten is aan de „Stoffhunger der modernen Massenkommunikationsmittel". Ik meen dat deze auteur — en ik voeg er aan toe: de kijker in 't algemeen — met zijn globale afwijzing een fundamentele fout begaat. Want de filmische kunst is autonoom, en van de toeschouwer mag onbevangenheid tegenover het nieuwe produkt worden verwacht.
De film beschikt over middelen die alleen hèm eigen zijn en hem van epische strukturen onderscheiden — n'en déplaise Brecht en het „episch theater". En toch: wie een roman verfilmt begeeft zich onherroepelijk in afhankelijkheid.

Daar lìgt het boek immers waarvan hij uit wil gaan en dat hem tot het zoeken van een nieuwe realisatie heeft geïnspireerd. Hij zal er toch iets van moeten behouden. Ziehier zijn dilemma. Hij is vrij — en gebonden. Alleen inventiviteit, behoedzaamheid en gevoel voor proporties zullen hem de weg wijzen.
Laten we nu als lezer van Multatuli's „Max Havelaar" trachten ons onbevangen op te stellen tegenover de film die Rademakers, Soeteman en al hun medewerkers gemaakt hebben. Ze stellen uitdrukkelijk dat hij gebaséérd is op de roman en hopen kennelijk daardoor reeds — immers: gebaseerd òp is niet identiek áán — alle eventueel bezwaarde kenners van het boek tot zwijgen te brengen. Wat deze niettemin opvalt is het volgende:

1. De struktuur als „Doppelroman" is niet gehandhaafd.
2. De door de schrijver duidelijk ingelaste vertelling van Saïdjah en Adinda is in het dramatisch verloop geïntegreerd.
3. Er is gebruik gemaakt van feiten en figuren die in de roman niet voorkomen.
4. Bepaalde accenten zijn verzwaard.
5. Bepaalde korte opmerkingen van de auteur zijn verruimd en verbreed.

Dit zijn konstateringen, geen klachten, die we nu met voorbeelden zullen toelichten.

1. Bij Multatuli wordt de roman afwisselend geschreven door Ernst Stern en Droogstoppel die daarbij putten uit de papieren die zij vinden in het dossier van de eervol ontslagen Assistent-Resident Max Havelaar. In de film brengt Havelaar wèl dit „pak van Sjaalman" bij Droogstoppel thuis en we zien deze ook het besluit nemen er een boek van te maken, maar niet of hij daarin vordert en slaagt. Hij keert alleen nog eens luid psalmzingende in de slotsequentie tijdens de kerkdienst terug. Daarmee zijn ook de door hemzelf geschreven hoofdstukken verdwenen die geestig maar on-verbeeldbaar zijn. Verdwenen — op een onderdeel na — is ook het slot van de roman waar Multatuli „zelf de pen opneemt".
2. De liefelijke en treurige geschiedenis van de twee Indische jongemensen is als een altijd aanwezige basis in het verhaal van Havelaars verzet opgenomen. Ze vormt het doorlopende bewijs voor de knevelarijen en misbruiken der inlandse vorsten tegenover hun onderdanen. De zichtbare hoofd-

schuldige aan de voortdurende buffelroof is echter meer de Demang dan de Regent.

3. Hij — de Demang — is het die de Resident Slijmering een versluierde vrouw aanbiedt, een van de punten waar Rademakers en Soeteman buiten de roman treden en externe gegevens verwerken: eerst jaren nà het verschijnen van het boek hoorde Douwes Dekker van een hooggeplaatst ambtenaar dat het geen wonder was dat de Resident de Regent de hand boven het hoofd had gehouden, immers: „De Regent leverde hem meiden!" Een ander voorbeeld is het optreden van twee leden van de Raad van Indië, Hendrikx en De Waal, van wie de laatste tegen het einde van de film zelfs een scherp gecontoureerde rol krijgt.
4. De vergiftigingsvrees die voor de handelwijze van Havelaar van grote betekenis is geweest, wordt in de film dubbel en dwars gemotiveerd. We zien hoe de Demang Havelaars voorganger Slotering een bordje met vruchten laat aanbieden, we zien deze ziek thuiskomen en onder de ellendigste stuiptrekkingen sterven, terwijl de arts rustig vaststelt dat een leverabces de doodsoorzaak is. Tweede voorbeeld: terwijl in het boek Havelaar de Resident vraagt de Regent „met den meesten spoed naar Serang (= de woonplaats van zijn meerdere) op te zenden . . .", heet het in de film dat Havelaar voorgesteld heeft de Regent te arresteren. Het komt misschien op hetzelfde neer (Havelaar spreekt in de voortgezette korrespondentie alleen van „verwijderen"), maar het is toch een verzwaring van het accent.
5. In de roman lezen we ergens dat Havelaar vaak geduelleerd en een keer een hond van de verdrinkingsdood gered heeft door in zee te springen waar het van haaien wemelde. Wat in het boek een korte, terloopse mededeling van de schrijver is, wordt door regisseur en scenarioschrijver breedvoerig in beeld gebracht (Zie *Volledige Werken* I, 74).

Dit zijn zoals gezegd opmerkingen, nauwelijks bezwaren. Negatief moet het oordeel luiden over de vertelling van de Japanse Steenhouwer — ingelast in het boek — die in de film door Tine voorgelezen wordt (afwisselend in het Nederlands en het Maleis) aan kleine Max en Adinda. Het verhaal verwerft echter geen functie in het geheel, o.m. doordat de toeschouwer het maar voor een klein gedeelte te horen krijgt. Het had beter weg kunnen blijven. Maar misschien was deze sequentie bedoeld als mogelijkheid om te laten zien dat Adinda in het huisgezin der Havelaars was opgenomen? Dan zou die scène toch voor een deel gemotiveerd zijn. Adinda's aanwezigheid dáár heeft Rademakers en Soeteman trouwens tot een goede, voor Douwes Dekkers eeuwige schrijversdilemma kenschetsende vondst geleid: wanneer de Havelaars uit Rangkas-Betoeng vertrekken en op de eerste wisselplaats door de bevolking begroet worden, dan zegt zij, zittende in de wagen, tegen de ontslagen Assistent-Resident, die op weg is naar Bogor, naar de Gouverneur-Generaal: *„U spréékt zo mooi, maar ìk wil iets dóén!"* En zij verlaat onopgemerkt het rijtuig om zich bij de gevluchte en opstandige Indonesiërs in de Lampongs te voegen. Daar deelt zij het lot van de anderen: uitmoording. Daar vindt Saïdjah haar om

zich vervolgens te laten doden door de bajonetten der Nederlandse soldaten. Ja, wrede taferelen zijn Rademakers en zijn medewerkers niet uit de weg gegaan. We noemden al het akelige sterven van Slotering wie de half verteerde giftige vruchten uit de mond kwijlen. We noemden nog niet de vermoorde inlanders wier lugubere stilzwijgen verhoogd wordt door het gekrijt van een klein kind dat zijn moeder slaat omdat ze niet luistert. Angstwekkend zijn de scènes waarin kleine Max plotseling geconfronteerd wordt met een gifslang, en vreeswekkend is de tijger die door de buffel van Saïdjah's vader neergelegd wordt. Wie nu verwacht dat ook de sex volledig gevisualiseerd wordt komt bedrogen uit, en terecht. Een minder kiese bewerker zou Adinda ongetwijfeld naakt in plaats van zoals nu gekleed door de rivier hebben laten zwemmen en een vrijpartijtje tussen beide gelieven ingevoegd hebben. Ook het echtpaar wordt in het echtelijk bed door de camera geregistreerd, doch zij dik ingepakt in een nachthemd en hij hoogstens met ontbloot bovenlijf. Dus — alles kuis. Want er zijn andere dingen van belang.

Eén daarvan is de strekking. Heeft Rademakers — bij alle hem toegestane vrijheid in rangschikking, reducering en uitbreiding — de intentie van de schrijver overgebracht? Dat was kennelijk zijn bedoeling, getuige zijn uitspraak: „Max Havelaar is de belangrijkste aanklacht ooit door een Nederlander geschreven — Multatuli — en het gaat ons allemaal aan" („De kijk van Fons Rademakers", in *Het Parool* van 12 oktober 1976). Wat is er van die aanklacht in de film overgekomen? Naar mijn indruk het volgende: de schuld van de miserabele toestand der inlanders ligt voornamelijk bij hun vorsten en dan nog meer bij de uitvoerders van hun bevelen, b.v. bij de Demang (door Rademakers in het bovengenoemde artikel „corrupt" genoemd) dan bij de Regent (wiens „distinctie" in het artikel onderstreept wordt). Verder zijn het Nederlandse soldaten die er op los schieten en een aantal planters die dom, geil en heerszuchtig zijn. Maar het koloniale systeem dat die misbruiken duldt en van militair geweld gebruik maakt teneinde het „batig saldo", de opbrengst der koloniale gewesten voor het moederland, niet in gevaar te brengen — zie, dat stelsel wordt als zodanig niet doorgelicht en ontmaskerd. De aandacht wordt alleen gevestigd op macht en invloed van de kerk die één en ander goedpraat — men denke o.a. aan het akoestisch en visueel indrukwekkende slotbeeld met het dreunende orgel.

Een andere belangrijke zaak is de weergave van de titelfiguur, van de man die ernst maakt met de hem als ambtenaar opgedragen taak en daarbij op de onwil en de tegenwerking van zijn meerderen stuit. We zien Havelaar in de film als een sympathieke, spontane kerel die woedetoevallen krijgt als het niet naar de zin gaat — hij knijpt een conservenbusje fijn, smijt papieren en koekjes over de grond en schreeuwt tegen het portret van de koning: psychologisch begrijpelijke reacties als uitdrukking van machteloosheid, maar toevoegingen van de regisseur die Havelaars beeld ongunstg beïnvloeden. Trouwens, er is in het boek nergens sprake van dergelijke uitbarstingen. Hoe onbevangen ik mij ook probeer op te stellen — hier meen ik toch de voorkeur te moeten geven aan de auteur die bij de beschrijving van Havelaars overplaatsing naar Ngawi slechts

één woord gebruikt om diens gemoedstoestand te schetsen: „gelaten" (*Volledige Werken* I, 284).
De derde belangrijke zaak is de wijze waarop het Indische landschap meespeelt. „Weinigen die er geweest zijn" — ik citeer nog eens Rademakers in *Het Parool* — „en velen die er nooit waren, zullen het zo gezien hebben als Jan de Bont het door zijn camera zag". Inderdaad. Het is niet alleen mooi om er naar te kijken in alle kleuren, onder alle weersomstandigheden — het is tevens een onmiskenbaar onderdeel van het gehele werk en de visualisering van Multatuli's beroemde omschrijving: „. . . het prachtig rijk van Insulinde dat zich daar slingert om den evenaar, als een gordel van smaragd . . ." (*Volledige Werken* I, 294).

Waar ik aan het prijzen ben, wil ik ook graag een woord van bewondering neerschrijven voor de spelers. In het bijzonder werd ik getroffen door de gelaatsexpressie van Krijn ter Braak als Verbrugge en van een Indonesische speler als de Raden Adhipatti. Eén ding intrigeert mij: bij de twee voorstellingen die ik gezien heb brak het publiek bij de woorden van Tine (Sacha Bulthuis): „We eten en drinken samen!" in lachen uit. Volstrekt ten onrechte. Maar er moet iets fout zijn. Wàt zou ik zo gauw niet kunnen zeggen.
Doch tenslotte: de film is in Napels bekroond en de mensen staan in de rij om kaartjes te kopen, vooral jongeren. Laat ik hen, voorzover zij v.w.o.-leerlingen zijn waarschuwen als zij menen dat het bekijken van de film voldoende is om het boek op de eindexamenlijst voor Nederlands te zetten. Bij de eerste vraag vallen ze door de mand (zie punt 1 van de konstateringen). Ik raad overigens iedereen aan de roman te herlezen. Men zal met mij de éérste lezer ervan, de letterkundige Jacob van Lennep, gelijk geven die uitriep: „Bliksems mooi!" En toch — hoe schokkend, ontroerend, meeslepend die lectuur ook is — het ging Douwes Dekker niet of niet alleen om literaire schoonheid, het ging hem om het bekendmaken van een záák, het ging om rechtsherstel voor hen die mishandeld werden. Multatuli, de geëngageerde kunstenaar, gaf met dit boek lucht aan zijn verontwaardiging. Was er bij Fons Rademakers c.s. ook sprake van verontwaardiging? Ik dacht van wel. Maar de ziedende woede, die diepe treurigheid die zich bij het lezen van het boek van mij meester maakt, heb ik bij het zien van de film niet bespeurd.
Maar, o ja — ik had beloofd onbevangen te zullen zijn . . .

H. H. J. de Leeuwe

Onderzoek van beweerde paranormale verschijnselen

In de Verenigde Staten is dit jaar een commissie gevormd — Commitee for the Scientific Investigation of Claims of the Paranormal — die zich ten doel stelt de huidige cultus van het paranormale aan een rationele beoordeling te onderwerpen. De twee voorzitters zijn Professor Paul Kurtz (filosoof, State University of New York, Buffalo, en hoofdredacteur van de Amerikaanse *Humanist*) en Professor Marcello Truzzi (socioloog, Eastern Michigan University). Tot de bekendste Amerikaanse leden behoren: Isaac Asimov (wetenschapsman en science-fiction auteur), L. Sprague du Camp (science-fiction auteur), Martin Gardner (filosoof en wetenschappelijk publicist), Professor W. V. Quine (docent logica, Harvard University) James Randi (goochelaar), Professor Carl Sagan (astronoom, Cornell University), Professor B. F. Skinner (gedragspsycholoog, Harvard University).
Onder de Britse commissieleden, die in Engeland bezig zijn een autonome sectie op te richten, bevinden zich Dr. E. J. Dingwall (deken van het Britse parapsychologische onderzoek), Dr. Bernard Dixon (redacteur van de *New Scientist*), Dr. Christopher Evans (psycholoog, wetenschappelijk publicist en radiospreker), Professor Anthony Flew (filosoof, Reading University, en vicevoorzitter van de Rationalist Press Association), Christopher Macy (redacteur van *Psychology Today*), en Nicholas Walter (hoofdredacteur van de *New Humanist*).

De commissie deed voor het eerst van zich spreken op 11 juni 1976 met een schrijven van de voorzitters aan *Uri Geller:*
„Gezien de grote belangstelling voor de beweerde psychische vermogens van Uri Geller zijn ondergetekenden van mening dat het publieke belang en dat van de wetenschapsmannen en -vrouwen gediend zou zijn met een afdoend onderzoek van de vermogens van de heer Geller. Wij geloven niet dat de tot dusver gepubliceerde onderzoeksresultaten wetenschappelijk verantwoord zijn. Vandaar dat wij wensen na te gaan in hoeverre deze beweerde vermogens met wetenschappelijke bewijzen gestaafd kunnen worden. Wij hopen dat de heer Geller belang zal hechten aan een afdoende bewijsvoering. Daarom stellen wij voor:
Als Uri Geller, in de aanwezigheid van door het Committee for Scientific Investigation of the Paranormal aan te wijzen personen en onder door hen te bepalen redelijk wetenschappelijke voorwaarden, in staat is één van de vol-

gende „paranormale" verschijnselen te bewerkstelligen tijdens de door de commissie opgezette experimenten, zijn wij bereid te verklaren dat hij wellicht „paranormale" of anderszins onverklaarbare vermogens bezit. Wij doen tevens de toezegging dat, hoe het onderzoek ook zal uitvallen, de commissie de resultaten daarvan uitvoerig zal publiceren onder toevoeging van een volledige analyse van het gebeurde.

Wij vragen de heer Geller de commissie overtuigend te demonstreren dat hij in staat is een van de volgende paranormale verschijnselen te bewerkstelligen: (1) een gewone lepel te laten ombuigen, verdraaien of breken zonder het gebruik van de normale vervormingsmethodes; (2) een algemeen voor gewone deursloten gebruikte sleutel een van de bovengenoemde veranderingen laten ondergaan, volgens dezelfde regels; (3) een kompasnaald significant laten uitslaan, zonder gebruik te maken van speciale kunstgrepen of middelen anders dan paranormale vermogens; (4) een stilstaand horloge vóór of achteruit laten lopen, of anderszins een verandering laten ondergaan alleen met behulp van paranormale vermogens; (5) de inhoud van een door de commissie aangeboden verzegelde enveloppe raden, alleen met behulp van paranormale vermogens; (6) willekeurige demonstratie geven onder redelijk wetenschappelijke voorwaarden waarbij de gangbare natuurwetten geweld wordt aangedaan en waarvan een verklaring zou lijken te duiden op een demonstratie van paranormale vermogens.

De Commissie verzoekt de heer Geller of zijn vertegenwoordigers binnen vijfenveertig dagen te antwoorden of hij bereid is voor de commissie te verschijnen, en zo ja, wanneer hem dat schikt. Wij zullen de heer Geller tijdens de proefnemingen $ 100 per dag betalen en tevens alle redelijke reis- en verblijfkosten vergoeden. Het tijdstip van de proefnemingen zal in onderling overleg worden vastgesteld. Indien de heer Geller niet binnen vijfenveertig dagen op dit voorstel wenst te reageren, zullen wij dat opvatten als een weigering om voor de commissie te verschijnen en dan zullen wij de nieuwsmedia daarvan in kennis stellen."

Op de uiterste datum, 26 juli 1976, had Geller nog steeds niet geantwoord, hetgeen niet verwonderlijk is, maar wel vastgelegd moet worden.

De Commissie zal een tweeledige functie hebben — enerzijds educatief en informatief, en anderzijds op het terrein van onderzoek en toetsing. Zij is van plan een netwerk van kritische onderzoekers te organiseren, bibliografieën van researchwerk en literatuur samen te stellen, de uitgave van boeken en tijdschriften te steunen, en conferenties te beleggen. Als eerste stap in die richting komt de Commissie met het tijdschrift *The Zetetic* waarin verslag wordt uitgebracht van haar activiteiten op beide terreinen. (De naam is afgeleid van het Griekse *zetetikos*, „onderzoekend", een term die voor het eerst werd gebruikt door de Sceptici in het oude Griekenland en daarna door radicale vrijdenkers in de negentiende eeuw.)

(Overgenomen uit New Humanist, vertaling J. W. F. Klein-von Baumhauer)

De contourennota

Humanistische notities bij de uitgangspunten

Aanloop

Het huidige onderwijssysteem gaat de komende 25 jaar volledig op de helling. Kleuterschool, lagere school, etc., mavo, havo, etc. verdwijnen. Daarvoor in de plaats komen een basisschool voor 4-12 jarigen, een middenschool voor alle 12-16 jarigen en een bovenschool voor de 16-19 jarigen.

Dit beeld wordt geschetst in de medio juni 1975 verschenen nota „Contouren van een toekomstig onderwijsbestel". Na een tweetal discussieronden zal dit discussiestuk omgewerkt worden tot een meer definitief voorstel, dat aangeboden zal worden aan het parlement.

Inmiddels wordt de deugdelijkheid van de plannen in experimenten beproefd. Experimenten met de basisschool (samenvoeging van kleuter- en lager onderwijs) en de middenschool zijn in augustus 1975 van start gegaan.

Het plan tot invoering van een bovenschool is nog niet experimenteerrijp. In deze school zullen drie afdelingen voorkomen:

— een 2-jarige theoretische stroom die onder meer voorbereidt op het hoger onderwijs.
— een 3-4 jarige beroepsgerichte opleiding ter voorbereiding op functies van middelbaar niveau.
— een 2-3 jarige beroepsgerichte opleiding voor functies op lager niveau.

Na deze bovenschool komen er volgens de nota een reeks faciliteiten voor verdere scholing en vorming waarvan gedurende het hele leven gebruik kan worden gemaakt. Dit totaal van faciliteiten kan kortweg aangegeven worden als de „open school".

De eerste discussieronde zit er bijna op. Vanaf juli 1975 is een steeds breder wordende en allengs dieper gravende stroom van commentaren en artikelen op gang gekomen.

Hieronder ter illustratie een aantal titels van commentaren gepubliceerd in de zomermaanden van 1975.

— Nota misbruikt doel onderwijs.
— Drastische vernieuwing nodig voor scheppen betere kansen.
— Nu kiezen voor mens van morgen.
— Wie voor een dubbeltje geboren is, moet voor een kwartje onderwijs krijgen .
— Contourenplan is toevallig rood.
— Meer kans voor het arbeiderskind.

— Onderwijs meer gericht op persoonlijke ontplooiing.
— Uitermate moedige poging, maar aanpak te romantisch.
Vervolgens wat titels van commentaren gepubliceerd in de zomermaanden van 1976.
— Het voorgestelde onderwijsbeleid: Een goedkope gedachte.
— Veel gerinkel in de porceleinwinkel van het onderwijs.
— De lege structuren van Van Kemenade.
— Levenslang leren bij de Staat.
— Contourennota te onevenwichtig stuk.
— Contourennota belangwekkend, maar onvolledig.
— Onderwijsraad benieuwd naar psychologische gevolgen Contourennota.
— Contouren van mondigheid, horigheid en feestvieren.
De keuze van deze „pakkende koppen" [1]) is niet willekeurig. Het assortiment zou kunnen verduidelijken dat naargelang welke levens- en/of politieke overtuiging men aanhangt men reageert.
In dit verband is het niet oninteressant de vraag op te werpen of de Contourennota humanisten iets te zeggen heeft en/of humanisten wat te zeggen hebben met betrekking tot de Contourennota.
Hieronder de reactie van een humanist waarbij getracht wordt een aantal, voor andere humanisten wellicht te bevestigen conclusies te trekken na de vier belangrijkste uitgangspunten van de Contourennota onder de loep genomen te hebben.

Over knel- en uitgangspunten
In de Contourennota worden uitgangspunten gekoppeld aan knelpunten die blijkbaar als zodanig ervaren worden. [2])
Als eerste knelpunt wordt aangegeven de ongelijke deelname aan het onderwijs. Er doen zich — zo heet het — ook nu nog zeer aanzienlijke verschillen voor in de deelname aan onderwijsvoorzieningen, verschillen die niet alleen te verklaren zijn door verschillen in begaafdheid van de leerlingen, maar in sterke mate ook veroorzaakt worden door sociale en economische omstandigheden en door de wijze waarop de school daarop inspeelt. Gedoeld wordt op kinderen uit een arbeidersmilieu. Op meisjes die minder kansen op deelname aan het onderwijs hebben dan jongens. Op kinderen van buitenlandse werknemers.
Het eerste uitgangspunt wordt derhalve het streven naar verbetering van gelijke kansen op onderwijs.
Tweede knelpunt is het in sterke mate gericht zijn van het onderwijs op het aanleren van vaardigheden en kennis die voor het uitoefenen van beroepen noodzakelijk zijn of op het inwijden van de leerling in afzonderlijke, betrekkelijk abstracte, kennisgebieden.
Vormingstaken krijgen in het onderwijs minder aandacht dan met het oog op een volwaardige persoonlijke ontplooiing en een goede maatschappelijke voorbereiding noodzakelijk is.

Aansluitend op dit knelpunt wordt het tweede uitgangspunt de verbreding van onderwijsdoelstellingen.
In het verband van de verbreding van onderwijsdoelstellingen wordt in de Contourennota gesproken over de ontwikkeling van de maatschappelijke waarbaarheid. Er wordt verder benadrukt dat grotere aandacht vereist is voor de bevordering van creatieve, expressieve en sociale vaardigheden omdat, in Nederland nog minder dan in vele andere landen, de lichamelijke vorming, de beoefening van de uitdrukkingsvaardigheid, de kunstzinnige vorming en de ontwikkeling van het gevoelsleven te weinig tijd toebedeeld krijgen.
Derde knelpunt is de geringe aansluiting van het huidige onderwijs bij de individuele verschillen in belangstelling, begaafdheid, sociale ervaring en ontwikkelingsfase. De huidige inrichting van ons onderwijs waarbij veelal gewerkt wordt met het leerstof-jaarklassensysteem is daarvan de oorzaak.
Het onderwijs is te klassikaal; de jaarklas wordt nogal objectivistisch opgevat als een optelsom van in alle opzichten gelijke individuen. Er wordt te weinig rekening gehouden met individuele verschillen. Uitvalspercentages van 40-50 zijn niet ongewoon. Het is zittenblijven geblazen waarbij alle vakken en vakonderdelen waarvoor de leerling wel voldoende vorderingen heeft gemaakt, overgedaan moet worden.
Bijbehorend uitgangspunt wordt de individualisering van het onderwijsleerproces. Hierbij moet gedacht worden aan een organisatievorm waarbij leerlingen afzonderlijk leerstofgebieden in eigen tempo en naar eigen begaafdheid tot op uiteenlopende niveaus kunnen doorlopen.
Als administratieve ruggegraat van het leerproces van de leerling dient een ontwikkelingsprofiel, een dossioma, dat aangeeft welke leerstofonderdelen de leerling tot op welk niveau beheerst.
Een genoegzaam bekend knelpunt is de kwestie van de onderwijsvrijheid. Juist nu van bijzonder belang en opnieuw actueel. De laatste jaren immers wordt steeds meer ingezien dat het bij het onderwijs niet alleen gaat om overdracht van objectieve kennis en technische vaardigheden, maar ook en vooral om vorming, die leerlingen in staat moet stellen kennis en vaardigheden te gebruiken voor de vormgeving van een door hen gewenste samenleving, voor de realisering van hun idealen en waarden.
Een vierde uitgangspunt, meer invloed van alle betrokkenen op de aard en inhoud van het onderwijs, moet in zijn uitwerking regionalisatie en democratisering gaan inhouden.
Samengevat zeggen bovengenoemde uitgangspunten (volgens de Contourennota [3]): Iedereen behoort aan het begin van zijn leven een reële kans te krijgen op een voorbereiding tot volwaardig functioneren in de samenleving. Dus als een mondig staatsburger die mee kan praten en mee kan beslissen. Als deelnemer aan culturele aktiviteiten. En als individu met eigen talenten die niet alleen op het cognitieve of technische vlak liggen maar ook het gevoelsleven, de creativiteit, de uitdrukkingsvaardigheid en sociale vaardigheden betreffen.

Notitie bij het eerste uitgangspunt

Naar humanistische visie wordt de ontwikkeling van onderwijs voor weinigen naar onderwijs voor velen van harte toegejuicht. Dat sterker gestreefd wordt naar verbetering van gelijke kansen op een volledige en volwaardige deelname aan het onderwijs voor een ieder, zal de instemming hebben van alle humanisten.

De in 1973 opnieuw bijgestelde beginselverklaring [4]) is in dit opzicht illustratief: Humanisme (als houding, als handeling) wordt onder meer gekenmerkt door de helpende zorg voor de mens om hem in staat te stellen zich te ontplooien tot een volwaardig bestaan in zelfbestemming.

Volgens het Humanistisch Perspectief, een werkdocument [5]) waarin omschreven de doeleinden voor de korte termijn, verdienen aandacht en aktie: het streven naar fundamentele gelijkwaardigheid van man en vrouw, arm en rijk, blank en kleurling, hetero- of homofiel, vreemdeling en Nederlander, opdat optimale zelfverwerkelijking voor individuen en groepen realiteit en basis voor samenleven wordt. Het Humanistisch Perspectief geeft verder aan, dat op dit moment in onze samenleving de rechtvaardige verdeling van maatschappelijke goederen en gelijke kansen op vorming en scholing bevorderd moet worden.

Eén van de uitgangspunten van het manifest [6]) van de International Humanist and Ethical Union (I.H.E.U.) luidt: Humanisme legt de nadruk op de waardigheid van de mens en het recht van het individu op de grootst mogelijke vrijheid van ontwikkeling, die te verenigen is met de rechten van anderen.

Voor de hand ligt de conclusie, dat het uitgangspunt van verbetering van gelijke kansen op onderwijs humanisten wel als muziek in de min of meer wijsgerige oren zal klinken. Toch is met betrekking tot het trekken van conclusies in deze voorzichtigheid geboden.

De Contourennota is vooral een politiek stuk. Het is een socialistisch geïnspireerde nota, hetgeen onverbloemd wordt toegegeven [7]). Het gevaar is dan ook niet denkbeeldig dat het eerst (!) genoemde uitgangspunt vooral begrepen moet worden als verbetering van gelijke kansen op onderwijs opdat meer gelijke maatschappelijke kansen zullen ontstaan. De nota geeft voldoende aanleiding tot deze interpretatie:

Op pag. 9: Kinderen uit een arbeidersmilieu hebben veel minder kansen op een lange onderwijsweg naar een diploma met veel status en meer rooskleurige financiële vooruitzichten dan kinderen uit middelbare en hogere milieus.

Op pag. 11: Op de langere termijn moet het onderwijs structureel worden vernieuwd, wil er een meer objectieve verdeling van maatschappelijke kansen tot stand komen.

Op zich is er niets tegen het concept van meer gelijke kansen op onderwijs - *meer gelijke* maatschappelijke kansen. Het is een kwestie van rechtvaardigheid, maar er dreigt o.i. het hieronder aan te geven gevaar.

Logisch gezien is het onontkoombaar dat van verbetering van onderwijs-

kansen door verbetering van leergedrag en leerprestaties van leerlingen in achterstandsituaties tot een nieuwe (?) maatschappelijke ongelijkheid leidt, indien leerprestaties blijvend geïnterpreteerd worden vanuit het gebruikelijke traditionele kader. Misschien zal er een wat andere spreiding van schoolprestaties optreden boven en onder een wat opgevijzeld gemiddelde maar deze andere spreiding zal op haar beurt via een wat andere diploma (dossioma)-spreiding wederom een (weinig) nieuwe sociale ongelijkheid bewerkstelligen, tenzij de maatschappij tot een overigens niet zo snel te verwachten herwaardering van schoolprestaties zou komen.
En als dan bedacht wordt, dat vooral bij het voortgezet onderwijs (straks wellicht midden- en bovenschool) de leerprestaties van de leerlingen meer afhankelijk lijken van het thuis huiswerk maken dan van het op school onderwijs „genieten", dat extra faciliteiten in de vorm van extra leerkrachten met aparte taken (of ter verlaging van de klassedeler) en de toepassing van compensatieprogramma's, zoals tot nu toe gebleken is, weinig of niets uithalen, dan is de uit te tellen winst naar alle waarschijnlijkheid wel uiterst gering.

Notitie bij het tweede uitgangspunt

Biedt dan het tweede uitgangspunt van de verbreding van onderwijsdoelstellingen soulaas? Houdt dat geen herwaardering van schoolprestaties in? Kunnen we met een verbreding van de onderwijsdoelstellingen de huidige schrale schoolcultuur niet dumpen?
Of wordt soms, als we dan toch meer gaan denken en waarde hechten aan weerbaarheid, creativiteit, expressiviteit, communicativiteit, kunstzinnigheid en gevoeligheid, de groep van leerlingen in achterstandsituaties nog niet veel groter? Naar alle waarschijnlijkheid wel. Hierover verderop.
Er zal nog heel wat water door de zee moeten stromen voordat in en buiten de school de traditionele interpretatie van „schoolprestatie" een verandering zal ondergaan. In een land waarin de verzuiling in de ogen van slechts zeer weinigen een achterhaalde zaak is en de onderwijsvrijheid welig tiert, lijkt een veranderingsproces met als resultaat een nieuwe kijk op en houding tegenover schoolprestaties een moeilijke en moeizame aangelegenheid.
Van de Contourennota wordt in toenemende mate gezegd, dat de nota de optelsom van lege structuren is. Wellicht is dit te boud gezegd, maar duidelijk is wel een weinig substantiële uitwerking van het uitgangspunt der verbrede doelstellingen. De term verbrede doelstelling en andere formuleringen in desbetreffende paragrafen in de nota geven zelfs aanleiding tot de gedachte dat toegevoegde (erbij opgetelde) nieuwe elementen niet integraal verweven zullen worden. Als ze al werkelijk toegevoegd worden!
En dan nog een aantekening: Begrijpelijk zijn de lege structuren en het subsidiaire karakter van de onverbrede doelstellingen in de nota wel. Het gekrakeel van de onderwijsvrijheidsrakkers zou niet van de lucht zijn als Van Kemenade zijn uitgangspunten meer vanuit een christelijke en humanistische antropologie onderbouwd had. Het ontbreken van dergelijke onderbouwing is

uit tactisch oogpunt begrijpelijk en aanvaardbaar. Toch had een eigentijds geformuleerde antropologie, waarin wordt aangegeven wat Christendom en Humanisme gemeenschappelijk hebben, een meer fundamenteel platform kunnen zijn waarop een inspirerend welzijnsbeleid met afgeleid onderwijsbeleid gebaseerd had kunnen worden.
In de nota wordt wel gememoreerd dat het onderwijs meer is dan een toeleveringsbedrijf van geschoolde mankracht voor de arbeidsmarkt. Er staat geschreven [8]): Onderwijs is primair (sic!) een welzijnsvoorziening, gericht op persoonlijke ontplooiing van mensen en op maatschappelijke voorbereiding van zijn leerlingen in veel ruimere zin dan de beroepsuitoefening alleen. Als een slogan als deze nu meer antropologisch-levensbeschouwelijk gefundeerd was geworden, was er wellicht wat meer inspiratie van uitgegaan. Nu is het zelfs zo, dat slagzinnen als boven kwetsbaar zijn en daardoor object voor aanvallers worden. Zeer recentelijk zijn de aanvallers dan ook voor de poort verschenen.

Hoogleraar in de psychologie H. C. J. Duyker in de aanval. [9]) In vele geschriften over de reorganisatie van het onderwijs worden als belangrijke, veelal zelfs als primaire doelstellingen genoemd: zelfverwerkelijking, zelfontplooiing enz. De betekenis van deze termen wordt niet uitgelegd, doch blijkbaar als bekend verondersteld. Als men echter de herkomst dezer begrippen nagaat, ontdekt men dat zij stammen uit een veelzins omstreden, empirisch nauwelijk gesteunde theorie. Aanvaarding van deze theorie heeft bovendien consequenties die in strijd zijn met hedendaagse opvattingen inzake gelijkheid en gelijkwaardigheid. Gewezen moet worden op de gevaren die aan het ondoordacht gebruik van deze termen kleven; het onderwijs krijgt taken toebedeeld, wier uitvoering bij gebrek aan hanteerbare maatstaven, niet anders dan op willekeurige, oncontroleerbare, dat wil ook zeggen: op potentieel onbillijke wijze kan plaatsvinden. Die gevaren worden te ernstiger, naarmate de school zich meer lijkt te ontwikkelen in de richting van een „total institution".
Prof. Duyker strooit rijkelijk met voorbeelden uit de Contourennota. Hieronder passages waarop Prof. Duyker doelt:
...krijgen in het onderwijs bepaalde vormingstaken minder aandacht dan met het oog op een volwaardige persoonlijke ontplooiing en een goede maatschappelijke voorbereiding noodzakelijk is (C.N. pag. 12).
...leidt niet alleen tot een verschraling van de persoonlijke ontplooiing, maar beperkt daardoor ook de mogelijkheid van velen tot kontakt, verstandhouding en samenwerking in het maatschappelijke verkeer (C.N. pag. 13).
Onderwijs dat gericht is op persoonlijke ontplooiing, op de ontwikkeling van zelfstandigheid en mondigheid, veronderstelt vervolgens... (C.N. pag. 17).
...wordt gekenmerkt door: De ontplooiing van ieders persoonlijkheid in een continuverlopend vormings-, ontwikkelings- en leerproces (C.N. pag. 33).
In zijn niet malse veroordeling van de ideologie der zelfontplooiing bekruipen Prof. Duyker gevoelens van verbazing en verontrusting, want begrippen als

persoonlijke ontplooiing, mondigheid, enz. met aplomb gebruikt, suggereren dat zij betrekking hebben op eens en voor altijd uitgemaakte zaken, op kwesties waarover geen verschil van mening kan bestaan, omdat zij zogenaamd zo vanzelfsprekend zijn.
Onderwijsbeleid funderen op een in psychologische termen vervatte heilsleer, zou kunnen blijken een onderwijsbeleid te zijn slechts gefundeerd op een flinke portie drijfzand.
Prof. Duyker wil er blijkbaar niet van weten, dat de in de Contourennota gebruikte kernbegrippen staan in een traditie mede opgebouwd door prominente denkers over onderwijs en opvoeding als Kohnstamm, Langeveld en Van Gelder.
De „humanistic psychology" is trouwens ook niet zo verdacht, als uit de verabsoluteerde empirisch-psychologische kijk op zaken van Prof. Duyker wel lijkt.
Zij is een alleszins respectabele loot aan de historische stam van de humanistische geesteshouding zoals die zich duidelijk ging voordoen na de late Middeleeuwen.
Ballonnetje-prik spelen met de kernbegrippen uit de „humanistic psychology" lijkt nogal een naïeve aangelegenheid.
Het artikel van Prof. Duyker vraagt om een goed uit te voeren contra-attaque.
Dit was dan één aanvaller voor de poort. Zichtbaar aan den einder wordt een grote groep van aanvallers, die zich bedienen van wapens van ironische aard. Na kringgesprekken beoefend te hebben op scholen met gedepriveerde jeugd, trekken zij op tegen de mondigheidsapostelen die hun hooggestemde idealen op bewogen wijze proclameren. Juist zij weten, dat de leerlinggroepen, die men vooral bereiken wil, de meeste weerstanden vertonen bij de realisatie van doeleinden van boven de boomgrens.
Ongefundeerde mondigheid distribueren wordt al gauw een lachertje. Cynicus en sarcast sturen hier op aan. De Contourennota als bron van niet ongezond vermaak.
Het lijkt niet moeilijk meerdere aanvallers op de sociologische kaart te identificeren. Te localiseren zijn lieden die aan mondigheid en zelfontplooiing een broertje dood hebben.
Biedt dan het derde uitgangspunt soulaas?

Notitie bij het derde uitgangspunt
Het derde uitgangspunt was dat van de individualisering van het onderwijsleerproces. Ook bij dit uitgangspunt zijn kritische kanttekeningen te maken, vooral als het los van de overige uitgangspunten beschouwd wordt.
Individualisering doet zich reeds veel langer in het onderwijs voor.
Het treedt op in gradaties.
Het creëren van verschillende schooltypen is een vorm van individualisering. Door een leerling te plaatsen op een voor hem of haar passend schooltype

(b.v. een 9-jarige op een g.l.o. of op een b.l.o.) wordt tegemoet gekomen aan de individuele leerkwaliteiten van deze leerling.
Voor een 12-jarige wordt een passende vorm van voortgezet onderwijs gekozen. Deze vorm van individualisering wordt externe differentiatie genoemd. Binnen een school kan ook geïndividualiseerd worden. Op basis van gebleken vorderingen kunnen met voorbijgaan aan de kalenderleeftijd van de leerlingen vordering- of niveaugroepen samengesteld worden. Dit is een voorbeeld van individualisering dat genoemd wordt: interne differentiatie met doorbreking van het jaarklassenverband. Interne differentiatie is eveneens mogelijk op een wijze waarbij het jaarklassenverband in takt gelaten wordt. Leeftijdgenoten in een bepaalde jaarklas maken verplichte kerntaken en niet verplichte keuzetaken. Of een klas wordt verdeeld in meer of minder qua samenstelling konstante niveaugroepen. Er doen zich meer mogelijkheden en combinaties van mogelijkheden voor.
In de Contourennota wordt hoofdzakelijk gedacht aan een zo gering mogelijk aantal schooltypen met een nogal radicale interne differentiatie door middel van niveaugroepen samengesteld aan de hand van gebleken vorderingen en niet op basis van leeftijd.
In het traditionele, zich nog steeds in overwegende mate voordoend klassikaal systeem, worden de verschillen in leerkwaliteit en kwantiteit van de leerlingen verdoezeld en toegedekt. Op een school waar men individualisatie toepast na eerst klassikaal gewerkt te hebben (flexibilisering) kijkt men niet zelden verrast op van de reusachtige spreiding in prestaties die dan optreedt. De onderlinge verschillen worden zichtbaar groter. Deze grotere prestatiespreiding wordt echter niet alleen veroorzaakt door intelligentieverschillen (hier wordt bedoeld school- of diploma-intelligentie). Motivatiekwesties, beter nog identificatiekwesties spelen een enorme rol. En juist hier is een aangrijpingspunt tot kritiek op het uitgangspunt van de individualisering van het onderwijsleerproces te vinden.

In een klimaat van competitie, diplomajacht, status verlenend quizintellect, een klimaat dus dat zijn determinanten in de school maar bepaald niet alleen in de school vindt, kan een meer radicale individualisering snel tot uitwassen leiden. De leerlingen, die nu in achterstandsituaties heten te verkeren, worden als eerste de dupe ervan. Kortom de uitwerking van het eerste uitgangspunt kan de uitwerking van het derde uitgangspunt tegenwerken. Deze tegenwerking kan dan nog weer versterkt worden door de uitwerking van het tweede uitgangspunt. Immers als individualisering ook nog in het licht van de verbrede doelstellingen (waarbij naar alle waarschijnlijkheid de huidige macrocultuur dominant zal blijven) gezien wordt, dan zal door toename van identificatieproblemen bij leerlingen uit wat men dan noemt de lagere sociaal-economisch-(culturele) klasse de achterstand nog weer groter worden.
Het lijkt ook logisch dat individualisatie in relatie tot slechts één continuum, namelijk dat van zwakke tot goede schoolprestaties, leidt tot een grotere

spreiding waarbij men dan zoals blijkt verschillen gaat interpreteren als achterstanden.

Notitie bij het vierde uitgangspunt

Dan belanden we nu bij het vierde uitgangspunt: bevordering van de invloed van alle betrokkenen op de aard en inhoud van het onderwijs.
Ook hierin kunnen humanisten veel positiefs ervaren.
Democratisering en zelfbestemming zijn ook humanistische sleutelbegrippen. In het Humanistisch Perspectief staat dat de bevordering ter hand genomen dient te worden van de democratisering van structuren in de samenleving met dien verstande, dat zij die bestuurd worden of onder leiding van anderen werkzaam zijn, inspraak en medebeslissingsrecht krijgen in het bestuur en leiding.

Volgens het I.H.E.U.-manifest is een kenmerk van modern humanisme een democratische gezindheid die doorwerkt in omgang, werk, bedrijf, organisatie enz. Het humanistisch postulaat der gelijkheid [10]) zegt dat de mensen zijn van een overeenkomstige biologische organisatie en bewustzijnsstructuur. Uit het gezichtspunt van deze overeenkomstigheid vallen hun onmiskenbare verschillen in het niet. Bij alle verschillen functioneert een gemeenschappelijke structuur als basis voor de verstandhouding tussen mensen. Op grond waarvan zou een enkeling of een qua omvang beperkte groep onderwijssituaties radicaal kunnen monopoliseren?
De huidige juridische garanties voor het oprichten, inrichten en instandhouden van eigen scholen zijn niet altijd een waarborg voor een reële invloed van de betrokkenen op het onderwijs in die scholen. Democratisering van de bestuursvormen in openbaar en bijzonder onderwijs is nodig. Ouders, personeel en leerlingen moeten hierin betrokken worden.
Voor humanisten lijken niet zelden schoolbesturen van bijzondere scholen, vooral als zij zich in een vorm van een stichting verschanst hebben, als voorkomen willekeurig uit de lucht gevallen te zijn.
Humanisten hebben ook moeite met in te zien dat openbare (gemeentelijke) scholen met een toch vaak afstandelijke en verambtelijke relatie tussen bestuur en de individuele school op goede wijze bestuurd worden.
De bestuursvorm van een school dient een democratische te zijn. Vooral de direct betrokkenen moeten vertegenwoordigd zijn. Gezamenlijk dient beleid bepaald en de uitvoering bewaakt te worden.
Humanisten stellen zich dan bij voorkeur voor een voor een ieder toegankelijke school met een bestuur overwegend gevormd uit het totaal van direkt betrokkenen en aangevuld met een minderheid van indirekt betrokkenen. Financiële en administratieve zaken kunnen een overheidsaangelegenheid blijven.
Een dergelijk model leent zich eerder voor wijkscholen met een samenwerkingssignatuur dan voor scholen met een bijzondere levensbeschouwelijke,

politieke of andere aparte signatuur. Voor humanisten is dit geen onwelkome bijkomstigheid. [11])
Een bestuur van een school zoals geschetst dient beperkingen door de overheid aangelegd en overheidscontrole te respecteren.
In dit verband kan dan opgemerkt worden dat een verabsolutering van het vierde uitgangspunt genoemd in de Contourennota eveneens een gevaar in zich bergt. De volgende vraag is gewettigd: Wat komt er van de eerste drie uitgangspunten terecht als regionalisatie, locale democratisering en de verworven, teder aan het bijzondere hart gedrukte, onderwijsvrijheid vanuit groter verband en belang niet enigermate getemperd kunnen worden?
En afgeleide meer concrete vraag: Moeten scholen gedoogd worden waarbij de toegang ,,gecategoriseerd" wordt door aparte schoolgeldheffingen en waarvan de doelstelling zich verengt tot de forcering van diploma's (dossioma's) hoger dan nodig voor maatschappelijke funkties van middelbare aard?
Deze vragen worden hier niet beantwoord. Zij hebben slechts een spanningsveld aan te duiden.
Het lijkt wel of een uitwerking van de vier belangrijkste uitgangspunten geen goed lot beschoren zal zijn. Hieronder wordt nog eens met andere woorden gepoogd onze kritische notities samen te vatten.

Stelling
De algemene (verbreed of niet) vorming schijnt de belangrijkste funktie van het onderwijs te zijn (beroepsonderwijs of wat daar op lijkt incluis).
Leerplannen, de cognitieve en evaluatieve momenten in leermiddelen en in het referentiekader van de leerkrachten zijn een afspiegeling van de cognitieve en evaluatieve systemen, die de macro-structuur van de maatschappij beheersen.
De vertrouwdheid met de in het onderwijs gehanterde cognitieve en evaluatieve systemen is groot in de ,,hogere" sociale groeperingen en klein in de lagere sociale categorieën. Kinderen uit de hogere sociale milieus kunnen zich beter identificeren (thuis- en bewogen voelen) met de huidige ,,school" dan kinderen uit de lagere sociale milieus.

De schoolprestaties c.q. onderwijskansen van leerlingen uit z.g. gedepriveerde en lagere sociale milieus zullen vanwege een andere cognitieve en andere evaluatieve oriëntatie, vanwege identificatie (motivationele) perikelen zeker bij een verbrede doelstelling en een sterk te vergroten individualisatie van het onderwijsleerproces nog geringer worden. Hetgeen dan dwars staat op het belangrijkste uitgangspunt van een socialistisch geïnspireerde Contourennota.
Als wij doorgaan op dezelfde voet (de Contourennota betekent geen doorbreking) dan continueren we de impliciete sociale discriminatie door het onderwijs. De expliciete discriminatie kenden we al.
De duidelijke bevoorrechting van kinderen uit de hogere milieus, namelijk doordat zij meer tijd en geld toegemeten krijgen, is niet aan een ieder onbekend. De meeste tijd, geld en energie wordt geïnvesteerd in de opleiding van

leerlingen die voor deze maatschappijstructuur de grootste verdiensten(!) beloven te hebben. [12])

Humanistische notities

Ingegaan moet worden op de vraag waardoor de eerder gemaakte notities als humanistische notities gekenschetst mogen worden.

Enkele notities spreken in dit opzicht voor zichzelf. Dat zijn de notities waarbij direkt gerefereerd wordt aan humanistische beginselen, verklaringen en uitgangspunten. [13])

Met betrekking tot de notities die niet direkt gerelateerd zijn aan humanistische „leerstukken" het volgende:

Consequente doordenking van en bezinning op humanistische postulaten, zowel de meer antropologische als de meer ontologische postulaten, alsook de omgang met humanistische denkers, met de meer theoretische en de meer praktische denkers, kan een bepaalde gevoeligheid en een bepaalde trant van denken bevorderen. Zonder uitputtend te zijn volgen hieronder een drietal illustraties die bedoeld zijn om het eigene van die gevoeligheid, van die denktrant aan te geven. Uit het postulaat der natuurlijkheid:

De mens is deel van de wereld en is aangelegd op de wereld. Hij ontspringt aan de wereld en blijft op de wereld gericht. Als intentioneel wezen schept hij zijn werkelijkheid.

Afgeleide variant:

De leerling is deel van zijn wereld (subcultuur) en is aangelegd op zijn wereld. Hij ontspringt aan zijn wereld en blijft op zijn wereld gericht. Als intentioneel wezen schept hij zijn werkelijkheid.

Opmerking:

Vanuit een dergelijke fenomenologische [14]) denktrant laat zich makkelijker begrijpen waardoor er een discontinuïteit bestaat tussen het cognitieve en evaluatieve systeem van een leerling uit het zogenaamde gedepriveerde milieu en de systemen van het schoolmilieu.

Uit het postulaat der ervaring:

De wereld kan worden beleefd en beschouwd. De beleving wordt gekenmerkt door identificatie en kan een ervaring van eenheid en totaliteit verschaffen, die men dikwijls in algemene zin religieus noemt.

Afgeleide variant:

Situaties worden beleefd en beschouwd. De beleving wordt gekenmerkt door identificatie en kan een ervaring van bewogenheid verschaffen, die men intrinsiek-gemotiveerd-zijn zou kunnen noemen.

Opmerking:

Situaties die niet beleefd worden maar slechts verbaal (of vervisualiseerd) aangeboden worden, bieden weinig of geen identificatiemogelijkheid, hetgeen bij persisterend aanbod tot vervreemding kan leiden met gevolgen als indolentie en/of agressie. [15])

Tot de door eerder genoemde professor Duyker vermaledijde humanistische

psychologen behoort ook Erik Erikson.
Erikson hanteert als centraal begrip de identiteit als resultaat van gebruik van de individuele vermogens. Geestelijke gezondheid hangt volgens hem af van het gebruik dat de mens van zijn vermogens maakt in samenhang met zijn omgeving. Het identiteitsbesef functioneert afhankelijk van het gebruik van de individuele vermogens. De sterkte van het identiteitsbesef hangt af van de zingeving, waartoe eigen vermogens en uiterlijke omstandigheden iemand in staat stellen.
Vanuit bovenstaande humanistische noties, waarop eerdergemaakte notities mede geinspireerd waren, is het goed mogelijk te geraken tot een hernieuwde doordenking van het begrip individualisatie. Er daagt dan een perspectief van de integrale ontwikkeling van de individuele persoonlijkheid waarbij de ontwikkeling van de natuurlijke aanleg en de betrokkenheid op anderen is verondersteld.
Van een ontwikkeling van de individuele mogelijkheden bij voorkeur gezien als de optimale ontwikkeling van talenten ongeacht hun maatschappelijke en macroculturele relevantie. Een ontwikkeling van talenten die van groter betekenis is voor het persoon-zijn (identiteit) dan voor het hebben van een succesvolle schoolloopbaan met de daarmee samenhangende sociale en economische honorering.
Een optimale ontwikkeling der talenten in het perspectief van het welzijn van persoon en maatschappij, één die niet slechts de economische productiviteit bevordert, maar één, waardoor ook de zuiver menselijke aspecten der samenleving worden gediend (humanisering).
Dit alles pleit voor een functiezuivering van het onderwijs. [16])
De besproken uitgangspunten van de Contourennota lijken een functiezuivering aan te kondigen. De uitwerking van de uitgangspunten lijkt geen goed lot beschoren te zijn. De leden van de innovatiecommissie Middenschool meer dan de leden van de innovatiecommissie Basisschool weten erover mee te praten.

J. K. de Vries

Aantekeningen

1 Koppen van commentaren geselecteerd uit ,,Knipselkrant'' samengesteld door de Voorlichtingsdienst van het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen.
2 Contourennota juni 1975. Hoofdstuk 2 pag. 9 e.v.
3 Contourennota juni 1975 pag. 22. Hier wordt gesproken over ,,volwaardig functioneren in de samenleving''. Een formulering vol van nabije en verre betekenissen.
4 Uitgangspunten en doeleinden van het Humanistisch Verbond, Humanistisch Verbond Utrecht 1973.
5 Zie bij 4. Het Humanistisch Perspectief is hiervan afgeleid. Het is een werkdocument met doeleinden voor de korte termijn.
6 Internationale Humanist and Ethical Union. Manifest 1952 Utrecht.
7 Interview Haagse Post. 11-10-1975.
8 Contourennota juni 1975 pag. 20.
9 Pedagogische Studiën. Jaargang 53 nr. 9 oktober 1976.
H. C. J. Duyker. De ideologie der zelfontplooiing.
10 J. P. van Praag. Syllabus Humanistiek. Studiejaar 1975/1976 Utrecht.
11 C. M. Boele e.a. Het onderwijs gekleurd. Stafleu, Leiden pag. 225 e.v.
12 Mathijssen M. A. J. M. Klasse-onderwijs, Deventer 1972, pag. 204. Een minimumvoorwaarde voor de realisering van ,,gelijke kansen voor iedereen'' is, dat in iedere leerling minstens evenveel geld, tijd en energie geïnvesteerd wordt. In dit verband kan ook nog gedacht worden aan ongelijk accommodatieniveau enz. enz.

13 Gedacht wordt hier aan: Uitgangspunten en doeleinden van het Humanistisch Verbond. Humanistisch Verbond, Utrecht 1973. Manifest van de International Humanist and Ethical Union (I.H.E.U.) 1952.
14 W. A. Luypen. Nieuwe inleiding tot de existentiële fenomenologie Aula 415 Utrecht/Antwerpen 1974. Hoofdstuk Fenomenologie van de Kennis. W. A. Luypen. Phenomenology and Humanism Duquesne University Press Pittsburgh 1966.
15 J. P. van Praag. Humanistische Psychologie. Rekenschap juni 1965. nr. 2. Aan de hand van Fromm, Maslow, Rogers en Erikson wordt de betekenis van sleutelbegrippen als creativiteit, motivatie, echtheid, zelfacceptatie en identiteit toegelicht. Het artikel bevat eveneens kritische kanttekeningen.
16 Matthijssen M. A. J. M. Klasseonderwijs Deventer 1972 pag. 208 e.v. In onderwijssociologische en onderwijskundige bewoordingen wordt een verandering van de funktie van het onderwijs geschetst, radicaler en beter gefundeerd dan in de Contourennota.

Gedicht van Jewgeny Winokoerow
Vertaald door P. Krug

Jewgeny Winokoerow werd in 1925 geboren. Hij schrijft uitsluitend gedichten en is bij ons minder bekend geworden dan andere Russische dichters van zijn generatie zoals Jewtoesjenko. De lyrische dichter Winokoerow richt zijn aandacht minder op de politieke actualiteit dan op de innerlijke werkelijkheid van de menselijke psyche. Een aantal gedichten bevat herinneringen aan de oorlog. Uit zijn oeuvre dat gekenmerkt wordt door een grote eenvoud, spreekt een diep verlangen naar een geestelijke ruimte, die niet ingeperkt wordt door politieke en andere dogma's. Hij verzet zich tegen de rhetoriek en de veel gehoorde slogans. Eén van zijn gedichten draagt de veelzeggende titel „De overwinning op de evidenties". Zijn bundels (waaronder een bloemlezing uit zijn werk) vonden in de Sowjet-Unie een grote lezerskring. Hieronder volgt een gedicht in vertaling.

* *
*

Diepte

Eerst heel laat begreep ik de diepte.
Heel toevallig ontmoette ik haar.
Ik dacht: ik werp een blik op haar, slechts een seconde.
En wend mij af. En het geheim blijft bestaan.
Maar reeds had de diepte mij in haar macht
Zij werd een deel van mij
En ik leef en in mij bewaar ik haar
Heel de dag
In leed of in geluk.
Ik behoud haar
Haar hatend en liefhebbend.
Vaak valt het mij moeilijk
Maar zonder haar zou ik mij voelen,
Als een schoener in de storm, die uitvoer zonder ballast.

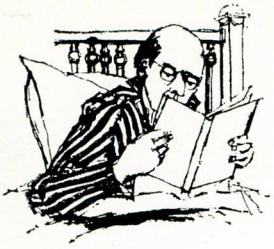

Boekbesprekingen

Het onderwijs gekleurd, zes politieke en levensbeschouwelijke visies op het onderwijs, coördinator drs. H. Beks, Nederlandse bibliotheek voor onderwijskunde, deel 8, L. Stafleu & zoon, Leiden, 1976.

Zes auteurs beantwoorden in dit boekje de vraag naar het meest kenmerkende van de opvattingen over onderwijs, die voortvloeien uit hun politieke richting of levensbeschouwing. Drie levensbeschouwelijke richtingen zijn vertegenwoordigd: het protestantisme (B. Buddingh'), het roomskatholicisme (mr. F. W. M. van der Ven) en het humanisme (J. K. de Vries). De overige schrijvers: drs. C. M. Bolle, drs. N. J. Ginjaar-Maas en drs. Sj. Karsten geven respectievelijk hun socialistische, liberale en marxistische kijk op onderwijs.
Deze zes opstellen bieden een goede gelegenheid tot oriëntatie op de terreinen die zij bestrijken. De schrijvers schetsen de historische achtergrond van hun onderwijsopvattingen, behandelen vervolgens de huidige onderwijsproblemen in Nederland, verstrekken inlichtingen van organisatorische aard en geven literatuur op over hun onderwerpen. In alle bijdragen komen aan de orde: de vrijheid van onderwijs, waardevrij onderwijs, indoctrinatie, ontwikkeling van zelfstandigheid en sociaal bewustzijn als pedagogische doeleinden, de verhouding school-maatschappij (school en maatschappelijke vernieuwing, school en maatschappelijk behoud), de samenwerkingsschool, het onderwijsbeleid van minister van Kemenade.
Opzet en uitwerking van het boekje geven aanleiding tot het overdenken van de situatie en de ontwikkeling waarin de Nederlandse school zich bevindt. Voor het bewustzijn van de meeste Nederlanders kenmerkt die situatie zich in de eerste plaats door het naast elkaar bestaan, in gelijkheid voor de wet, van de openbare en de bijzondere school (grotendeels = de confessionele school). Deze geïnstitutionaliseerde tweedeling versluiert echter — en dat blijkt uit dit boekje opnieuw — een hedendaagse werkelijkheid waarin de tegenstelling openbaar — confessioneel heel wat kleiner is dan ze suggereert. De schoolkeuze die de ouders voor hun kinderen maken berust in heel veel gevallen minder op voorkeur voor confessioneel of openbaar onderwijs dan op pedagogische (schoolsfeer, methodiek), sociale (milieu), geografische (afstand) en veiligheids(verkeer)overwegingen. Confessioneel of openbaar, het is voor vele ouders een strijd uit het verleden, die hun niets meer te zeggen heeft. Maar ook van de school zelf uit hebben de beginselen die eraan ten grondslag liggen tot ontwikkelingen geleid die de rechtvaardiging van de tweedeling verzwakken. **Het onderwijs gekleurd** maakt duidelijk dat er op belangrijke punten, die niet in de eerste plaats de onderwijspraktijk betreffen, overeenstemming bestaat tussen de openbare en de bijzondere school, zoals over de erkenning van de waarde der levensovertuiging voor het onderwijs, over onderwijsdoeleinden, de functie van het onderwijs in een veranderende maatschappij, de democratisering van het onderwijs, de ouderparticipatie, de ontkenning van waardevrij onderwijs. Van de verschillende levensbeschouwelijke richtingen uit blijken hieromtrent overeenkomstige opvattingen te bestaan die het pedagogisch handelen in de school gelijkelijk richten.

De onderwijspacificatie is in Nederland al meer dan een halve eeuw oud. En sinds

die invoering van volledige gelijkheid voor de wet van de openbare- en de bijzondere school heeft de Nederlandse samenleving ingrijpende veranderingen ondergaan. Wij werden van een agrarisch- een industrieland, hielden op een christelijke natie te zijn en beleefden de ontwaking van het besef van gelijkwaardigheid in het sociale verkeer en de uitdrukking van dat besef in een democratisering van de verhoudingen op vele terreinen van het maatschappelijke leven. De relaties tussen de sociale en levensbeschouwelijke bevolkingsgroepen veranderden van karakter. Traditionele scheidingen en tegenstellingen verminderden of verdwenen, zowel in het maatschappelijk handelen als in het beleven en beschouwen van fundamentele levenssituaties: huwelijk, gezin, ouderdom, de dood, arbeid, opvoeding, milieu, welvaart, recreatie, wonen, enz. De verhouding tussen christenen en humanisten verkreeg meer openheid, hun contacten verdiepten zich, het wederzijdse begrip nam toe.

Aan de school zijn deze veranderingen niet voorbijgegaan. Dat blijkt ook uit de meeste bijdragen aan dit boekje. Vrijwel alle auteurs zijn van mening dat opvoeding en onderwijs voorwaarden moeten scheppen tot de vorming van zelfstandige, mondige mensen met een ontwikkeld sociaal bewustzijn, mensen die staan voor eigen overtuiging en die de vrijheid hebben tot het maken van een eigen keus (Bolle, p. 26, Buddingh', p. 80). Zij vinden dat bij opvoeding en onderwijs moet worden uitgegaan van het kind, dat de ouders meer bij het onderwijs betrokken moeten worden, de leerlingen inspraak dienen te hebben, dat er ruimte behoort te zijn voor onderwijsexperimenten. Zij leggen er de nadruk op dat neutraal onderwijs niet bestaat, ontkennen— met uitzondering van de liberale woordvoerster — de mogelijkheid en de wenselijkheid van een waardevrij onderwijs, omdat aan alle pedagogisch willen en handelen een mens- en maatschappijbeeld ten grondslag ligt. Zij erkennen daarmee impliciet dat het tegenover elkaar stellen van de „neutrale" overheidsschool en de levensbeschouwelijk gefundeerde school van de ouders een schijntegenstelling is. Maar de laatste conclusie wordt door de schrijvers van de opstellen over de protestantschristelijke en de roomskatholieke school niet duidelijk getrokken. En in verband daarmee stellen zij niet expliciet de vraag aan de orde of het institutionele resultaat van de onderwijspacificatie voor onze tijd nog wel een bevredigende vorm van de onderwijsvrijheid is.

Het lijkt er soms op of alreeds het stellen van die vraag een bedreiging zou inhouden voor de vrijheid van onderwijs en voor de erkenning van het levensbeschouwelijke uitgangspunt van het onderwijs. Als dat het geval was, zouden die vrijheid en die erkenning in het bijzonder identiek zijn met het bestaan van confessioneel en openbaar onderwijs, in gelijkheid voor de wet, naast elkaar. Maar beginsel en praktijk van de vrijheid van onderwijs zijn daartoe natuurlijk niet beperkt. En zij worden onvoorwaardelijk gerespecteerd ook als een bepaalde fase van de onderwijspacificatie door de betrokkenen zou worden afgesloten en een nieuwe begonnen, waarin de verschillende levensbeschouwelijke uitgangspunten van ouders, docenten en leerlingen door de opzet en praktijk van een school, die de tegenstelling confessioneel-openbaar te boven is gekomen, gewaarborgd zijn.
Een nieuwe fase van de onderwijspacificatie betekent dat de relatie levensbeschouwing — onderwijs op een nieuwe wijze wordt gerealiseerd in overeenstemming met de ontwikkeling van het denken over die relatie in kringen van het openbaar- en confessioneel onderwijs. Een reden om te streven naar een nieuwe vorm van onderwijsvrijheid zou tevens kunnen zijn dat, in sterkere mate dan voorheen, het naast elkaar bestaan van de confessionele- en de openbare school de vorming in de weg staat van mondige, zelfstandig denkende en kiezende mensen die van jongsaf hebben **ervaren** dat over fundamentele levensvragen verschillend wordt gedacht en die op een vanzelfsprekende wijze geleerd hebben dat de op die verschillen gebaseerde levenspraktijken gelijke rechten toekomen als wederzijdse erkenning aanwezig is. Volgens

Buddingh' moet de school erkennen dat het kind het recht heeft zichzelf te zijn en „opvoeden tot een menselijke, humane samenleving met respect voor elkaars vrijheid". Hij stelt eveneens dat het onderwijs moet bevorderen „verdraagzaamheid en bereidheid tot helpen — staan voor eigen overtuiging — de vrijheid tot het maken van een eigen keus" (p. 80). Met deze doelstelling vindt hij de voorstanders van de openbare school naast zich. Maar de gedachte dat men gescheiden optrekkend dat gemeenschappelijke, doel zou kunnen bereiken is een illusie. Want juist het feit van die scheiding zelf vormt het obstakel op de weg naar dat doel. Bolle formuleert het: **„Kinderen hebben de confrontatie met het andere en de ander nodig om te ervaren hoe eigen positiebepaling in gedrag gerealiseerd kan worden in een veelvormige maatschappij. Het opgroeien in een beschermd gebied van uitsluitend eensgezinden opent vele mogelijkheden tot geïndoctrineerd worden, tot gemakzuchtige aanvaarding van de enig bekende groepsnorm en zal anderzijds of de onstandvastigheid of de onverdraagzaamheid bij de onvermijdelijk komende ontmoeting in de hand werken.** Een leersituatie die gericht is op mondigheid, op sociale bewustwording, is niet gediend met eenzijdigheid. De bewuste ontmoeting met andere maatschappij- en levensbeschouwingen is een voorwaarde voor het leren om open, kritisch en zelfstandig te oordelen" (p. 32).

De instituties die de confessionele scholen beheren, zullen de neiging vertonen zich behoudend op te stellen tegenover de ontwikkeling naar een nieuwe fase van de onderwijspacificatie. **Het onderwijs gekleurd** levert voor de aanwezigheid van een dergelijke behoudzucht wel enig bewijs. In het artikel van de heer Bolle wordt op een gegeven moment (p. 33) gesteld dat „het gestalte geven aan de vrijheid van onderwijs" opnieuw onze aandacht vraagt. De heer De Vries spreekt in zijn bijdrage over „een nieuwe interpretatie van de onderwijsvrijheid" (p. 223). Voor beide auteurs is de regeling van 1920 niet vanzelfsprekend onveranderd geldig in 1976. Dat is zij wel voor de schrijvers van de artikelen over de protestantschristelijke en de roomskatholieke school. Toen zij hun stukken schreven waren beide leidende figuren in organisaties die ervoor zorg dragen dat de traditionele vorm van onderwijsvrijheid wordt gehandhaafd. In **Het onderwijs gekleurd** plaatsen zij al te gemakkelijk de openbare- en de bijzondere school tegenover elkaar als respectievelijk de overheidsschool en de school van de ouders, zij suggereren daarmee dat er slechts sprake kan zijn van twee beheersvormen. De lezer van het boekje wordt er niet op attent gemaakt dat er een derde bestaat, indien de overheid bestuursbevoegdheid delegeert naar afgevaardigden van privaatrechtelijke instellingen. Met deze, reeds functionerende beheersvorm van de school is een wettelijke mogelijkheid gegeven voor een vorm van onderwijsvrijheid die, meer dan de traditionele, beantwoordt aan de huidige maatschappelijke en geestelijke verhoudingen in Nederland.

Een nieuwe interpretatie van de onderwijsvrijheid is gegeven met de idee en de praktijk van de samenwerkingsschool. Dat is de school waarin docenten en ouders, elk van de eigen levensbeschouwelijke motivatie uit, in gezamenlijke verantwoordelijkheid voor elkaars kinderen en leerlingen werkzaam zijn en een milieu scheppen dat door zijn openheid, zijn verscheidenheid en zijn veelzijdige waardebeleving op zichzelf een voorwaarde is om zelfstandig en kritisch denkend volwassen te worden.
In **Het onderwijs gekleurd** is het begrip samenwerkingsschool bij de schrijvers over de confessionele school slechts aanwezig in een perspectief dat de traditionele vorm van de onderwijspacificatie niet te buiten gaat. De verste blik van Van der Ven reikte tot een algemeen christelijke school, een oecumenische school. Buddingh' pleit voor een protestantschristelijke school-in-meervoud, waaronder hij, van zijn evangelisch geïnspireerde sociaalkritische instelling uit, verstaat, dat progressieve en conservatieve christenen er samengaan. Lukt dat niet dan voorziet hij een nieuwe schoolstrijd, deze keer

tussen behoudende en vooruitstrevende protestantschristelijke scholen. Niet denkbeeldig is dat de roomskatholieke school hetzelfde risico loopt. De liberale opvatting van de openbare school laat eenzelfde mogelijkheid open: de strijd tussen een socialistische openbare school en een liberale bijzondere algemene school (p. 103/104). Een toekomstmogelijkheid waarbij de marxist zijn gelijk haalt.

Uit de bijdrage „Modern humanisme en onderwijs" blijkt dat de introductie van het moderne humanisme ook op dit terrein nog steeds in volle gang is. J. K. de Vries, de auteur van dat artikel, is terecht van de gedachte uitgegaan dat hij aanvankelijk iets diende te zeggen over de beginselen van het humanisme en in het bijzonder over het humanistisch mensbeeld voordat hij de humanistische visie op het onderwijs onder woorden ging brengen. Bij de behandeling van dit laatste stelt hij de gedachte centraal dat het onderwijs in dienst moet staan van een waarlijke persoonlijkheidsontwikkeling in functie van het welzijn van persoon en gemeenschap (p. 220). De ontwikkeling van de individuele mogelijkheden door het onderwijs is daarom voor hem niet beperkt tot verbetering van gelijke kansen op onderwijs en de daaraan gekoppelde verbetering van gelijke kansen op hooggewaardeerde maatschappelijke posities (p. 217). De waarlijke persoonlijkheidsontwikkeling loopt, in de humanistische visie op het onderwijs, juist ernstig gevaar door de concurrentie- en prestigedrang die in het streven naar gelijke kansen op maatschappelijk succes tot gelding komt. Het gaat naar humanistische opvatting in het onderwijs om een alzijdige ontwikkeling van de persoonlijkheid, waarvoor de school een werkgemeenschap moet zijn waarin individuele en sociale vorming in onderlinge wisselwerking tot hun recht komen (p. 217). We vinden hier dus geen pleidooi voor een humanistische school noch een oproep, gericht tot de humanisten, om de confessionele school te bestrijden.

De verschijning van **Het onderwijs gekleurd** houdt ongetwijfeld verband met de hernieuwde vraag naar de eigen aard van de openbare- en de bijzondere school. De deconfessionalisering, de ontzuiling, secularisatie, toenemende onkerkelijkheid, de hedendaagse verhoudingen tussen ouderen en jongeren, de opvattingen over opvoeding en onderwijs, over hierarchie, gezag, orde en regel, en ook de maatschappijkritiek hebben bestuurders, ouders, docenten en leerlingen in de school gebracht die niet vanzelfsprekend uitgaan van de vooronderstellingen waarmee de oudere generatie het bestaan van de openbare- en de bijzondere school ervoer. De huidige generatie heeft de invloed van een zich meer en meer democratiserende geestelijk en maatschappelijk veelvormige samenleving ondergaan. Velen hebben de bevrijdende ervaring opgedaan van de doorbreking van isolement, waarbij de eigen levensovertuiging aan die van de ander wordt getoetst en contact en samenwerking de verschillen en overeenkomsten in mens- en wereldbeeld verduidelijken, wat dat contact en die samenwerking verdiept en versterkt. Tegelijkertijd wordt het doel van opvoeding en onderwijs, zowel in de openbare- als in de bijzonder school, steeds meer gezien in de vorming van zelfstandige, kritisch denkende en handelende mensen, welke vorming in de openheid voor elkaar het best gedijt.

Deze ontwikkelingen hebben tot de vraag geleid: wat is nu eigenlijk een openbare c.q. een bijzondere school? Waarom willen wij die school? Heeft in wat wij geestelijk en maatschappelijk beleven en wat wij veronderstellen omtrent opvoeding en onderwijs een afzonderlijke school nog wel een plaats? Is een school waarin alle betrokkenen van hun verschillende levensbeschouwelijke inspiratie uit in vrijheid kunnen werken nog wel een openbare school, een bijzondere school? Willen wij een christelijke school of een school waar de christen zichzelf kan zijn? Willen wij een school die de maatschappelijke vorming richt op maatschappelijke verandering, een school die voorwaarden schept tot opheffing van maatschappelijke ongelijkheid, een school die sociale bewogenheid aankweekt, een school die opvoeding en onderwijs in dienst stelt van een

welomlijnd ander maatschappelijk systeem dan het huidige?
Dat zijn vragen die velen, betrokken bij het onderwijs, thans bezig houden. **Het onderwijs gekleurd** geeft blijk van die preoccupaties: handhaving van het isolement of samenwerking, splitsing naar verschil van opvatting omtrent het maatschappelijk doel van de school of verdraagzaamheid? Het antwoord op deze vragen zal men steeds moeten toetsen aan het beleden opvoedingsideaal. Vorming die gericht is op de mogelijkheid in vrijheid eigen standpunten in te nemen, kritisch te denken en eigen keuze te maken wordt altijd bedreigd door isolement van eigen geestelijke of politieke richting. De lezer van **Het onderwijs gekleurd** doet in elk geval twee indrukken op: de eigen instellingen van openbaar en bijzonder onderwijs staan uiterlijk nog recht overeind, èn: die instellingen zijn innerlijk onzeker, zij worden door tegenstrijdigheden verzwakt. De onderwijspacificatie schijnt aan vernieuwing toe te zijn.

B.C.

HET TRAUMA VAN MÜNCHEN

In de serie **Elsevier Documentair** verscheen van de hand van prof. B. W. Schaper het boek **Het trauma van München.** De schrijver, tot voor kort hoogleraar in de moderne geschiedenis in Leiden, deelt mee dat de hoofdstukken II en III, respectievelijk **„Appeasement" als model van vredespolitiek** en **München, climax én dieptepunt** onderwerpen waren van een werkcollege van kandidaten in de geschiedenis, in '72-'73 gehouden. Drs Carla de Zeeuw-Musterd, Drs J. F. Jacobs en Drs A. Lammers, assistenten van Schaper worden bedankt voor hun bijdragen aan het boek.

Het thema van de studie is om het hoogtepunt van de politiek van toegeven aan de eisen van de dictatoren, de overeenkomst in München van 1938, te vervolgen in een aantal „case-studies", voorgevallen in de periode van vóór, tijdens en na de koude oorlog; Jalta, Korea, Suez, Cuba en Vietnam.
Het eerste hoofdstuk heet dan ook **Geschiedenis bij analogie,** waarin het gebruik, het misbruik, de les en het afschrikwekkend voorbeeld van de overeenkomst wordt uiteengezet en beoordeeld. Het is Schaper niet begonnen om nog eens de gehele voorgeschiedenis en de geschiedenis van „München" en de andere conflictsituaties te schetsen; zijn doel is om het probleem van de grenzen van het toegeven om de vrede te behouden of het zich te weer stellen met het risico van oorlog in zijn volle omvang te stellen.
Opvallend is, dat Schaper blijkbaar weinig op heeft met het modeverschijnsel van de structuralistische geschiedenisopvatting. Het boek gaat over beslissingen van politici. Dat zij als pionnen van maatschappelijke structuren niet of nauwelijks anders kunnen beslissen dan de structuur hun oplegt, staat buiten Schapers geschiedbeschouwing.

Historici hebben het altijd bijzonder gemakkelijk als zij staatslieden in het verleden beoordelen c.q. veroordelen omdat deze geschiedkundigen, de achteruitziende profeten, de gevolgen van de beslissingen kennen, waar de politici moesten gissen en speculeren. Daarom was de taak en de verantwoordelijkheid van Chamberlain c.s. hels moeilijk en zwaar. Zijn politiek van „appeasement", met de overeenkomst te München als hoogtepunt, vindt geen verdedigers meer, nu wij de gevolgen kennen, maar had in de tijd van „München" een overweldigend succes, want de overgrote meerderheid dacht dat de vrede gered was. In Nederland b.v. werden de vlaggen uitgestoken en bijna niemand schaamde zich omdat in München Tsjecho-Slowakije verraden en verkwanseld werd. Ter Braak die in zijn **Het verraad der vlaggen** schreef: „Want hoe men deze zaak ook draait: verraad blijft verraad" was een uitzondering, die blijkbaar oorlog wilde was de opinie van de opgeluchten. Maar het onoplosbare probleem was ook toen, wat er gebeurd zou zijn als de Westerse demokratieën niet hadden toegegeven, zich aan hun verplichtingen t.a.v. Tsjecho-Slowakije hadden gehouden. Het is mogelijk dat Hitler korte tijd had ingebonden als de casus belli was gesteld — ook hij was niet klaar om oor-

log te voeren — maar oorlog was er gekomen, omdat Hitler en Mussolini die wensten. Chamberlains politiek was dus gebaseerd op een grove oordeelsfout over de aard der dictatoren; onvergeeflijk... achteraf. Hoe de zaken zich hadden ontwikkeld bij een weigering om toe te geven is het spel genaamd „als", een interessant tijdverdrijf, en dat spel moeten politici altijd spelen. Wat Chamberlain en Daladier bereikt hebben met hun „appeasement" is een korte populariteit bij allen die tot elke prijs geen oorlog wilden, een korte tijd uitstel om hun miserabele bewapening wat te verbeteren en een zwaar wegende verzwakking van hun zijde doordat men het zonder het voortreffelijke leger der Tsjechen en zonder de Skoda fabrieken moest stellen. Dat zij Tsjecho-Slowakije verraden hadden knaagde heftig.

Het is een van de verdiensten van Schapers boek dat hij nooit met de superieure kennis achteraf de staatslieden be- en veroordeelt, maar steeds wijst op de zware verantwoordelijkheid van de beslissingen. Vooral in zijn beschouwing over de conferentie in Jalta, waar, volgens het algemene oordeel, de zieke Roosevelt het onderspit dolf tegen de sluwe Stalin, is de genuanceerde weergave aangenamer dan die van de achteraf-betweters.
Schaper is vóór hij leraar werd en naar ik meen ook nog tijdens zijn leraarschap journalist geweest en dat is goed te merken. Hij schrijft nooit opzettelijk geleerd, hij vermijdt vakjargon en hij schrijft boeiend. Zijn emotionaliteit wordt gehuld in een nuchtere stijl.
Behalve dat het boek veel informatie geeft over de hoogtepunten van de koude oorlog is het ook een illustratie van één van de kernproblemen van de wetenschap der historie, nl. de betrokkenheid van de onderzoeker bij zijn onderwerp. In zijn afscheidscollege, getiteld: **Historicus tussen twee vuren - geschiedenis in de ban der politiek** zei hij: „Het is nl. niet zo'n vreemde vraag, in een tijd waarin men dagelijks met de nijpendste problemen over de hele wereld wordt geconfronteerd, of heel die traditionele bedrijvigheid in het veld der geschiedenis, juist ook met zijn zich steeds uitbreidende specialiseringen en verfijnde technieken [...] niet een beetje absurd is in verhouding tot het nuttig effect, in welke zin dan ook". Schaper voelt ervoor — maar niet zonder aarzeling en geneigd zijn standpunt te herzien — om de geschiedeniswetenschap te laten bijdragen aan de oplossing van de grote actuele problemen, waardoor de ars der geschiedschrijving toch weer een pragmatische bezigheid wordt. Schaper is bescheiden genoeg om die bijdrage niet te overschatten, want de politici houden zich toch niet aan de lessen van het verleden of misbruiken de geschiedenis (München!) en daarbij zijn nooit twee historische situaties gelijk. Schaper ziet ook duidelijk de gevaren, nl. „dat die geschiedenis al te zeer in de ban der politiek zou verkeren, maar bovenal, dat zij ooit door de politiek regelrecht aan banden wordt gelegd", zoals in de Oostblok-landen het geval is. De geschiedbeoefening „om haar zelfs wille" wil hij behouden, maar haar functie in de politiek mag niet verwaarloosd worden.
Het trauma van München is een goed voorbeeld van zijn opvatting van de beoefening van de contemporaire geschiedenis. Aan de Scylla, — de vervalsing van de geschiedenis voor een politieke ideologie — en de Charybdis — de ongeëngageerde geschiedschrijving als vlucht voor de verantwoordelijkheid in de actuele problemen — is Schaper door behoedzaam manoeuvreren ontkomen.

Door deze behoedzaamheid zal iedere lezer die duidelijkheid en vastheid wil hebben teleurgesteld worden. Maar als niemand duidelijk weet welke de zin van het bestaan is, als de problemen van overbevolking, vervuiling, uitputting van de natuurlijke energiebronnen, bewapening, geweld, corruptie, onzekere relaties, racisme de mensen over het hoofd zijn gegroeid mag van de historicus, een mens als de anderen geen oplossing worden verwacht. Dat Schaper blijkbaar een geschiedschrijver is die elk lichtpunt, hoe klein ook beschouwt als een optimistisch teken — de redding van een redelijk mens —, siert hem. Ik besluit met een

weergave van zijn slotbeschouwing in een citaat:

„ [.....] wanneer de massa's in en buiten Europa ooit op gelijke wijze (als München B.) mochten worden geconfronteerd met het Armageddon van het moderne wapengeweld als in 1938 [.....] dan zal men ook dan elke schijnoplossing wederom met grote jubel begroeten, desnoods ten koste van wie of wat dan ook.

Het gaat er dus bovenal om, een soortgelijke situatie te voorkomen. [.....] wat dan ook voorkomen moet worden is de opstelling van „appeasement" òf machtsopvoering als enig alternatief". (p. 276)

Aan de politiek van machtsevenwicht gelooft Schaper niet en de enige weg die een zeker hoopvol perspectief biedt is beperking en vernietiging van de helse bewapening, die ons bedreigt.

Zo leeft de wereld met het trauma van „München", zo leert het leven met het trauma van de krankzinnige bewapening en ik help het Schaper hopen dat de geschiedenis een rol zal spelen bij de beslissingen der politici, en dan een redelijke rol.

H. Bonger

VAN WETENSCHAP TOT UTOPIE; OPSTELLEN VOOR OVERMORGEN -

P. Thoenes; Boom, Meppel, 1976.

Onlangs heeft prof. P. Thoenes een boek doen uitgeven dat om meerdere redenen onze aandacht vraagt. Niet alleen omdat hij als voorzitter van de internationale humanistische unie (IHEU) een bekende is in onze kring, maar ook en vooral omdat het boek zelf duidelijk een humanistisch karakter heeft.

In „Van wetenschap tot utopie" schetst hij in grote lijnen de betekenis die het utopische denken voor mensen gehad heeft, en doet hij vervolgens een poging een eigen utopie te ontwerpen.

Thoenes onderscheidt drie soorten van utopieën: de religieuze, de wetenschappelijke, en de humanistische.

Kenmerkend voor de **religieuze utopie** is de goddelijke bestemming van de mens die daarin besloten ligt. De bestaande maatschappij wordt als een chaos ervaren, en de religieuze utopie schetst ons een volmaakt, voltooid model met transcendente trekken. Het is vooral aan dit soort utopie dat het begrip utopie in het dagelijkse spraakgebruik zijn betekenis „onbereikbaar ideaal" heeft ontleend.

Daarnaast kan men de **wetenschappelijke utopie** onderscheiden. Deze utopie heeft vooral een kennisgrondslag. De geschetste maatschapij is een verbetering bij de bestaande, maar nog niet volmaakt of voltooid. Deze utopieën zijn niet transcendent van aard, maar meer probleemoplossend bedoeld.

In plaats van god of kennis als bestemming, heeft de andere soort utopieën de mens als zin der dingen: de **humanistische utopie.** De transcendentie is hier teruggedrongen: doel en middel zijn meer op elkaar afgestemd, er worden minder hoge doelen gesteld, er wordt voorzichtiger met middelen omgesprongen. De humanistische utopie kent een aantal van de voorwaarden (voortbestaan, verdraagzaamheid, verstandig natuurgebruik, rechten van de mens, toepassing van wetenschappelijke inzichten) waarbinnen een grote mate van pluriformiteit Het afwijkende, het persoonlijke wordt behoed. God noch wetenschap worden als bestemming gezien, maar de mens. Wetenschap wordt niet verheerlijkt of verworpen, maar dienstbaar gemaakt aan de mens. In de humanistische utopie is er geen roep om een massaal terug naar de natuur. Die vooruitgang die de mens dienstbaar is, blijft behouden. Een vooruitgang om de vooruitgang, een techniek om de techniek wordt verworpen.

Kenmerkend is de hoge mate van verwezenlijkbaarheid in de door Thoenes geschetste utopie. Het is geen ver verwijderd of onbereikbaar ideaal, het is eerder een marsroute naar een meer humane samenleving. In het kader van deze boekbespreking gaat het te ver in bijzonderheden het geschetste model weer te geven, maar een paar punten zijn wel van belang vermeld te worden. Het model is vooral europees van karakter, maar met een open oog voor zowel nationale als mondiale aspekten. Er is voorzien in een zogenaamde „A-kultuur" (een basis-kultuur, waaraan iedereen deelneemt) en een „B-kultuur" (sub-kultuur waaraan men

op grond van vrijwillige keuzen deelneemt). Die B-kulturen („laat negenennegentig bloemen bloeien") kunnen onderling heel verschillend zijn: godsdienstig of atheïstisch, matriarchaal of patriarchaal, democratisch of autoritair, alnaargelang men zelf wenst. Er zijn randvoorwaarden gesteld om te voorkomen dat de B-kulturen onderling elkaar gaan bevechten of de A-kultuur in gevaar zou komen.

Ondanks alle aantrekkelijkheden die het boek heeft, zijn er toch enkele kritische kanttekeningen te maken. In de eerste plaats ligt in het boek bewust (zie pagina 36) een nadruk op een nieuw te maken samenleving met de veronderstelling dat een nieuwe mens vanzelf wel volgt. Dit is een gedachte die wel meer bij sommigen voorkomt, maar toch niet helemaal de werkelijkheid dekt. Gelukkig wordt in deze lacune al op behoorlijk grote schaal voorzien door bijvoorbeeld de humanistische psychologie, maar het boek zou toch aan waarde gewonnen hebben als niet alleen over samenlevingen maar ook over mensen geschreven zou zijn in het kader van deze humanistische utopie. In dezelfde lijn ligt de opmerking op pagina 114 dat „de kleinste eenheid" in deze utopie „over het algemeen de sub-kultuur" is. Vanuit de macro-sociologische invalshoek van de auteur een begrijpelijke opmerking, maar toch jammer omdat een verkeerde verstaander hieruit een soort neo-corporatisme zou kunnen lezen hetgeen niet de intentie van de auteur is. Het is wellicht een overgevoeligheid van iemand die iets te veel dan hem lief is in aanraking is geweest met het thomistische sociale denken en sub-kulturen met een beklemmend en onvrij-makend karakter, maar toch zou ik principieel de mens als kleinste eenheid van een samenleving willen zien en niet organen die boven hem gesteld zijn. Het klopt ook niet met de rest van het boek omdat de (individuele) keuze van B-kulturen vrij is.

Tenslotte nog een opmerking die wellicht blijk geeft van een overschatting van ons nationaal bewustzijn, maar die me toch van het hart moest. Ik citeer: (pagina 118) „Ook is het de vraag of Nederland nog, als in 1576, de moed zou bezitten om nadrukkelijk anders te zijn dan die omgeving. Zelfs grote landen met een sterk nationaal bewustzijn (...) zijn pathologisch gaan reageren op hun eigen anders-zijn-dan-de-omgeving!"

Allereerst zou in plaats van „zelfs" beter „juist" kunnen staan omdat het juist de grootheid van deze naties was die de pathologische reakties opriepen, niet zozeer het anders-zijn-dan-de-anderen. Als dat namelijk zo was dan konden we de B-kulturen maar beter vergeten. En juist omdat de B-kulturen zo aantrekkelijk zijn, zie ik zoveel positiefs in het anders-zijn-dan-de-anderen dat we gelukkig in Nederland nog zoveel tegenkomen. Dan denk ik bijvoorbeeld aan de relatief sterke positie van humanisten, de veel grotere verdraagzaamheid ten aanzien van homofielen en niet-gehuwde relaties dan elders het geval is, ons omroepstelsel, onze vele politieke partijen, enzovoorts. Ik heb niet de indruk dat het ons aan moed ontbreekt anders te zijn dan anderen. Als B-kultuur zouden we het dan ook niet slecht doen, al zal wel (om weer anders te zijn) de behoefte aan C- en D-kulturen bij ons niet te onderdrukken zijn!

Rob Tielman

Ontvangen: Dr. O. Noordenbos/P. Spigt: GESCHIEDENIS VAN ATHEÏSME EN VRIJDENKEN IN NEDERLAND

In deze band zijn samengebracht het in 1931 verschenen proefschrift van Dr. O. Noordenbos Het atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw. Een kritisch overzicht, en een aantal door P. Spigt in 1956 gepubliceerde portretten door vrijdenkers, voor deze uitgave bewerkt, uitgebreid en gebundeld onder de titel Raddraaiers der redelijkheid. 244 blz. *f* 15,—.

SUN/Socialistiese Uitgeverij Nijmegen, Bijleveldsingel 9, Nijmegen, tel. 080-221700.

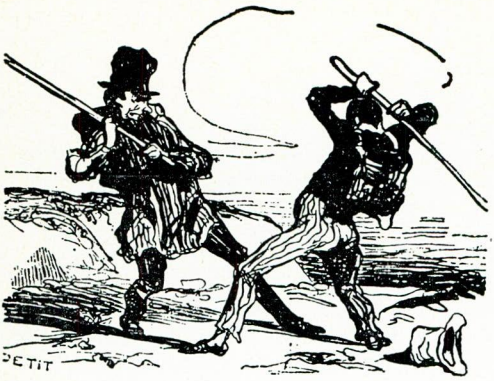

DE SCHADUW VAN HUME OVER DE FUNDERING VAN DE MORAAL

De redactie ziet resultaat van haar besluit om in Rekenschap 1975 (blz. 162) een artikel van Pos over zedelijke waarden te herdrukken. Een eerste reactie erop — van mijn hand — staat in het januarinummer 1976 en in het septembernummer volgde een tweede van Fresco. Terecht stelt deze, dat dit komt, omdat de problematiek, waarover Pos met v. d. Wal discussieerde, nog steeds actueel is. Het is met enige schroom dat ik opnieuw plaatsruimte vraag voor een wederwoord. Pos, v. d. Wal en ook Fresco (zie zijn 7e voetnoot) hebben een filosofische opleiding genoten en kunnen met recht als „echte filosoof" (term van Fresco: blz. 109) worden aangeduid. Daartegenover sta ik als amateur; als Fresco (voetnoot 9) mij voor de voeten werpt dat de oorzaak, dat ik bepaalde uitdrukkingen van Pos niet begrijp, er in ligt dat ik onvoldoende in het werk van Kant ben ingevoerd, kan ik dit laatste niet ontkennen. Dat ik mijn aarzeling heb overwonnen komt, omdat Fresco's verwijt (blz. 112), dat ik ondanks de waarschuwing van Hume „de naturalistische drogreden wel degelijk bega...", mij pijnlijk treft: als Fresco gelijk heeft, schaam ik mij diep. Maar juist, omdat ik de aangewezen fout zo ernstig acht, meen ik aanspraak te mogen maken op een verweer.

Daarmee zal ik dus slechts reageren op dat kleine deel (ongeveer 15%) van Fresco's betoog, waarin hij mijn opvatting bespreekt. In het overgrote deel van zijn artikel vergelijkt hij de inzichten van Pos en v. d. Wal — hetzelfde wat ik deed in mijn artikel op blz. 4 van deze jaargang. Fresco en ik hebben gemeen, dat wij beiden soms met Pos, soms met v. d. Wal meegaan, maar wáár wij het éne en wáár het andere doen: daarin zijn wij eerder tegengesteld dan gelijk gericht, Fresco noemt v. d. Wal's opvatting over het grondprobleem van de ethiek (met inbegrip van zijn nadruk op de gezindheid) „waar" (blz. 113), terwijl ik ze verwerp. Wat ik in v. d. Wal waardeer: het zorgvuldig aanwijzen van een nauwelijks veranderende kern in alle normstelsels, lijkt Fresco te zien als „in de tweede statische fase (blijven) steken" (blz. 109). Wat Pos betreft, waardeer ik (blz. 7) zijn stellen van het grondprobleem, waarin hij de zedelijke waarde aan het handelen verbindt, maar zie ik zijn uiteenzettingen over wat hij de derde fase noemt, als vaag en innerlijk tegenstrijdig (blz. 8). Fresco daarentegen stelt bij het eerste punt Pos impliciet achter bij v. d. Wal, maar spreekt uit dat Pos met het door mij bekritiseerde deel van zijn betoog „uiteindelijk het laatste woord mag hebben". (blz. 113)

Dit duidelijke verschil in waardering is opvallend genoeg om even te signaleren, maar het heeft weinig zin op deze verschillen nader in te gaan. Een in de fundering van de zedelijke waarden belangstellend humanist vindt in de achter Fresco's artikel geplaatste literatuuropgave voldoende stof om zich een eigen oordeel te vormen.

Dan de hoofdschotel: Hume en de voor het eerst door hem aangewezen „naturalistische drogreden", die ik niet zou hebben vermeden. Ik moet erkennen: als ik dit verwijt had verwacht, zou ik enkele passages in mijn artikel „De fundering van de moraal" iets anders hebben geformuleerd.

Even een vergelijking met de strategie. Het komt voor dat men, door te veel aan het hoofddoel, het front, te denken, zich kwetsbaar maakt op de flanken en in de rug. In dit geval waren het de opvattingen van Pos en v. d. Wal, waarop het front van mijn artikel was gericht. Ik gaf aandacht (blz. 12) aan de flankbedreiging van de zijde van de christelijke en hedonistische moraal en vermeldde, dat ik de verdediging van mijn flank aan de zijde van totalitaire ideologieën bewust niet ter sprake bracht. Maar een rugdekking tegen een aanval van de citadel van Hume uit verwaarloosde ik, en daardoor leek ik daartegen kwetsbaarder dan nodig.

Zeker: ik kan wijzen op blz. 6 bovenaan, waar duidelijk blijkt, dat ik de moraal niet motiveer met hoe mens en wereld zijn, maar met de richting, die zij aan het handelen van de mens geeft. Trouwens: Fresco erkent (blz. 112 onderaan), dat ik kan tegenwerpen dat in mijn premissen wel degelijk een begripsbepaling van „goed" of „behoren" is opgenomen, al laat hij daarop het subsidiaire verwijt volgen, dat ik die premisse niet heb waarschijnlijk gemaakt. Daarna stempelt hij mij definitief tot gebruiker van de naturalistische drogreden omdat ik bij de afwijzing van de hedonistische moraal het woord „onnatuurlijk" gebruik. Dit laatste vind ik een nauwelijks ernstig te nemen argument. Zelf plaatste ik het genoemde woord (blz. 13) reeds tussen aanhalingstekens, juist om het te zwaar nemen ervan te voorkomen. Bovendien: Hume zegt terecht, dat men geen normen kan afleiden uit feiten, maar hier ging het om het nagaan van de gevolgen van het aanvaarden van een stel normen; dan mogen de feiten wel degelijk meespreken en één van die feiten is de „natuur" — d.w.z. de erfelijke aanleg — van de mens.
Intussen: of ik in januari al of niet voldoende aanleiding heb gegeven voor het verwijt van het verwaarlozen van Hume's waarschuwing is nauwelijks van belang; waar het om gaat is of de humanistische moraal op de door mij aangegeven wijze zonder drogredenen kan worden gefundeerd. Om dit aan te tonen volgt hierna een uitvoeriger uiteenzetting van mijn inzichten, die voor het grootste deel reeds zijn te vinden in mijn artikel in Rekenschap 1959, blz. 50, maar die ik in het artikel op blz. 4 van deze jaargang niet had opgenomen.

a. Mensen hebben altijd in gemeenschappen geleefd. Het leven in gemeenschap is slechts mogelijk indien de leden ervan zekere gedragsregels in acht nemen, waarop de anderen zich kunnen instellen. In andere gemeenschappen of in andere tijden kunnen andere regels gelden, die hetzelfde doel (het leven mogelijk te maken) bereiken. Dit neemt niet weg, dat in één bepaalde gemeenschap op een bepaalde tijd het handelen volgens één stel — en niet meer dan één stel — regels noodzakelijk is.
b. In de strijd om het bestaan zullen groepen met regels, die het leven niet slechts mogelijk maken, maar er ook toe leiden dat de groep goed en doeltreffend functioneert, een voorsprong hebben op andere groepen, waarvoor dit niet geldt. Zodoende evoluren de regels en wel zodanig, dat zij het menselijk gedrag gaan beinvloeden in een richting, die voor het welzijn van de groep gunstig is. Deze beinvloeding geschiedt door voorbeeld en aanwijzing, maar ook door blaam en straf bij het overtreden van de regels.
c. De ervaring leert, dat men niet alle voor het welzijn van de groep nuttige eigenschappen door blaam en straf, dan wel door lof of beloning kan beinvloeden. Het gaat wel met eigenschappen als moed, betrouwbaarheid, solidariteit, ijver, spaarzaamheid, maar niet met eigenschappen als kracht, snelheid, waarnemingsvermogen, vindingrijkheid en bezonnenheid. Is een lid van de groep te zwak, te dom of te onhandig, dan zal men daarom wel proberen, hem door lessen en training te verbeteren, maar men zal hem niet berispen of straffen, omdat dit immers toch niet helpt.
Maar bij de eerstgenoemde eigenschappen blijkt dit wel resultaat te geven en doet men het dus wel. Men gaat dan deze eigenschappen als van aparte aard zien en geeft ze ter onderscheiding een gemeenschappelijke naam: zedelijke eigenschappen. Zedelijkheid wordt op deze

wijze het samenstel van die eigenschappen, die voor het welzijn van de groep nuttig zijn, die vatbaar zijn voor verandering onder invloed van lof, beloning, straf of blaam en die zonder deze beinvloeding onvoldoende tot uiting zouden komen (normaal zijn er geen zedelijke regels nodig, die de mens aansporen om zijn handelen te richten op eigen, direct genoegen en voordeel, maar wèl voor handelingen gericht op de belangen van anderen en die op langer zicht).

d. Theoretische problemen doen zich tot nu toe nauwelijks voor. De regels staan vast; de oorsprong ervan wordt toegeschreven aan boven de mens verheven machten, zoals voorouders of goden. Net als bij een sport geldt, dat wie zich niet aan de regels houdt, wordt bestraft, en als hij dit te erg of te vaak doet, uit het veld gestuurd (m.a.w. ter dood gebracht of verbannen). Wel zou een vergelijking van de vele bestaande zedelijke codes boeiend studiemateriaal hebben opgeleverd voor de (helaas toen nog niet bestaande) anthropologische onderzoekers. Zij zouden waarschijnlijk tot de conclusie zijn gekomen, dat er een aantal zedelijke geboden waren, die van stam tot stam en van volk tot volk in grote mate wisselden (b.v. welke goden te vereren, hoe dit te doen, met hoeveel en met welke vrouwen een man mag trouwen, of buitenechtelijk geslachtsverkeer door de beugel kan, welke eigendomsrechten en welke voorrechten verbonden aan rang, stand of staat men moet eerbiedigen). Daarentegen zouden zij ontdekken, dat bepaalde geboden vrijwel overal golden (zoals gij zult niet doden, niet stelen, geen valse getuigenis afleggen — weliswaar meestal slechts binnen de horde, stam of volk).

e. Als de horizon van de mens zich verwijdt, ontdekt hij de verschillen tussen de zedelijke codes en critische geesten komen dan al gauw tot vragen naar de fundering van de moraal, tot de vraag, waaròm men behoort te handelen volgens de zedelijke code (het gaat dus wel degelijk om de fundering van de moraal en niet — zoals Fresco in zijn 9e voetnoot in navolging van v. d. Wal stelt — om de *fundering* van een hypothetische zedelijke maatstaf). Nu komen de moeilijkheden en daarmee ook de fouten. Pos wijst er enige aan en Hume gispte reeds eerder het misbruik van de naturalistische drogreden.

f. Laatstgenoemde fout wordt bevorderd doordat dikwijls de vraag wordt gesteld, waarom iets goed of slecht, behoorlijk of onbehoorlijk is. Daardoor lijkt het of goed en slecht, behoorlijk en onbehoorlijk eigenschappen zijn als zwaar en licht, veerkrachtig en onveerkrachtig, die objectief kunnen worden vastgesteld en er van afhangen, hoe de wereld en de dingen zijn. Minder vlug trapt men in de val als men voor ogen houdt dat het in feite gaat om richtlijnen voor het handelen. De vraag moet luiden, hoe een mens vindt, dat hij zelf moet handelen en hoe hij anderen raadt, aanspoort en beinvloedt ten aanzien van de wijze, waarop zij zich zedelijk dienen te gedragen. (Dat beinvloeden geschiedt ook wel door een zedelijke beoordeling van gedragingen en gedragspatronen, maar daarbij blijft het beinvloeden van anderen het primaire doel; het zedelijk oordeel kan daartoe een middel zijn).

g. Bij het zoeken van de fundering van de moraal (zie e) kan men tot verschillende diepten gaan (bij het onderzoeken van een echte fundering kan men volstaan met het resultaat, dat het om een paalfundering gaat, maar ook onderzoeken in welke grondlaag de palen hun steun vinden). In dit geval is de diepstgravende vraag wel die: waarom stelt iemand, die zich zelfs los heeft gemaakt van de traditionele religieuze of mythische fundering van de moraal, belang in het zedelijk gedrag van anderen? Het gaat hier dus (zie c) om voor de gemeenschap nuttige eigenschappen, die men door straf enz. kan beinvloeden. Hij zal deze eigenschappen alleen dan willen bevorderen, als hij de menselijke gemeenschap waardeert; men kan ook zeggen: als hij het menselijk leven waardeert. Aldus bezien is de allereerste grondslag voor de moraal de positieve waardering van het menselijk leven en de daaruit voortvloeiende wil om dit optimaal te doen verlopen. Voor wie het leven als waardeloos ziet,

is moraal zinloos.

h. Wil het menselijk leven mogelijk zijn, zo dienen in de gemeenschap vaste regels te bestaan. De kwaliteit van het leven wordt sterk beinvloed door de aard van de regels, die in de gemeenschap gelden, dus door de morele code. Maar kwaliteit is subjectief. Waar men als grootste genoegen ziet het bier drinken uit de schedels van verslagen vijanden zal een andere gedragscode, een andere moraal gelden dan waar men een goede verstandhouding en boeiende gesprekken met medemensen waardeert of waar velen zich graag ongestoord wijden aan kunst of wetenschap. Welke moraal iemand kiest, wat hij goed en behoorlijk noemt — uiteraard binnen de grenzen van de invloed door opvoeding en omgeving op hem uitgeoefend — hangt af van wat hij in het leven vooral waardeert. Zo drukt de zedelijke code van een gemeenschap uit wat de gemeenschap ziet als waardevol in het persoonlijke- en het gemeenschapsleven.

i. De conclusie t.a.v. de fundering van de moraal kan nu als volgt worden geformuleerd. Als een mens voor zichzelf aanvaardt en aan anderen vóórhoudt, dat men volgens bepaalde zedelijke regels behoort te handelen, dat men een bepaalde moraal dient te volgen, heeft hij twee uitgangspunten: a) dat hij overtuigd is, dat handelen volgens deze regels zal leiden tot optimaal functioneren van de menselijke gemeenschap en daardoor tot een voldoening gevend menselijk leven en b) dat hij die optimale gemeenschap en een voldoening gevend menselijk leven voldoende waardeert om de bevordering ervan als richtinggevend over het menselijk handelen te zien.

Zo gesteld is het duidelijk dat de premissen voor het kiezen van een moraal enerzijds feitelijke gegevens omvatten, maar anderzijds een duidelijke keuze inhouden. Van de naturalistische drogreden is dus geen sprake; Hume behoeft zich niet te verbazen of te ergeren.

k. Wat ik hiervoor onder i. als „fundering van de moraal" kenschetste, is duidelijk iets anders, dan wat ik als zodanig aanduidde in mijn artikel in Rekenschap 1976 blz. 4. Het verschil schuilt in het volgende. De onder i. besproken fundering gaat dieper, maar draagt alleen de moraal in abstracto; van de inhoud van de moraal is nog geen sprake. Het genoemde artikel gaat minder diep (zie de beeldspraak onder g) maar richt zich ook op de inhoud van de moraal. Daarbij is wat hiervoor onder e - i is uiteengezet, vóórondersteld.

De opgave van het artikel was het funderen van een humanistische moraal, dus met als centrale waarden (volgens de beginselverklaring van het H.V.): vrijheid, gerechtigheid, verdraagzaamheid, eerbied voor de menselijke waardigheid en medemenselijkheid. Het probleem is dan of men kan verwachten dat een dergelijke moraal door een grote meerderheid der mensen zal worden aanvaard, ook als het geloof in de goddelijke of mythische oorsprong der zedelijke waarden (de „eerste" en „tweede" fase van Pos) ons is ontvallen. Dreigt dan niet het gevaar, dat egoïstische en destructieve drijfveren zullen gaan overwegen, hetgeen tot een desintegratie van het mensdom en wellicht tot het einde ervan zal leiden? Het artikel poogt, aannemelijk te maken dat de geschiedenis van de mensheid en die van de individuele mens ons een zeker vertrouwen kan geven, dat leven volgens de humanistische zedelijke beginselen voor de grote meerderheid der mensen een mogelijkheid biedt, die niet botst met de wijze, waarop wij mensen door de geschiedenis zijn geconditioneerd, en dat het dus zin heeft, ons er voor in te zetten, dat steeds meer mensen voor deze moraal kiezen.

Of dit inzicht strookt met de feiten, is ten hoogste aannemelijk gemaakt en stellig niet bewezen. Maar dat het op de door Hume aangewezen naturalistische drogreden zou berusten, meen ik met het vorenstaande te hebben weerlegd.

Nog een enkel woord over Fresco's verwijt, dat een volgens mijn artikel gefundeerde moraal logisch gezien en per definitie conservatief moet zijn (blz. 112-113). Dit verwijt zou ik mij — als het waar blijkt — veel minder aantrekken dan het hiervoor besprokene, want ik zie iets conservatiefs niet à priori als slecht, noch iets nieuws als à priori goed. Maar

ook zie ik geen enkele reden om het verwijt terecht te achten. Medemenselijkheid en verantwoordelijkheid acht ik in ons genotype gefundeerd, maar ik acht ze ook noodzakelijke elementen in elke moraal, die voor de toekomst wil dienen. Op blz. 11 gaf ik reeds aan, dat de erfelijk aanwezige zedelijke waarden kunnen worden bevrucht, verfijnd en verruimd door redelijk denken over wat de toekomst eist en door emotioneel beleven wat dit van ons vraagt. Ik geloof niet dat Fresco heeft waargemaakt dat een zo gevormde moraal per definitie achter loopt.

Tenslotte nog zijn vraag (blz. 113), waarom minder sociale eigenschappen niet zedelijk goed zouden zijn. Het antwoord is te vinden in punt c hierboven. De moraal (wat wij zedelijk goed noemen) dient om die wenselijke eigenschappen te bevorderen, die anders te weinig tot uiting zouden komen. Minder sociale eigenschappen leiden veelal tot een directe bevrediging van persoonlijke wensen en verlangens en behoeven geen aansporing van buiten. Alleen in uitzonderingsgevallen mogen zij onder het vaandel van de moraal verschijnen, b.v. als Ibsen's Nora ontdekt, dat zij ook plichten jegens zichzelf heeft.

J. P. Mazure

Notities van een lezer

Kort achter elkaar heb ik in één ruk drie boeken van **Chaim Potok** uitgelezen: *The Chosen* (1967), *The Promise* (1969) en *My name is Asher Lev* (1972).
Direct begon ik aan het vierde boek: *In the beginning*, dat van 1975 dateert maar net in Holland is uitgekomen. In dat laatste boek nu liep ik vast. De lust tot verder lezen verging mij en ik merkte dat elke neiging om de geschiedenis van het boek verder te volgen volkomen verdwenen was. Dat was 'n beetje wonderlijk. Om de eerste drie boeken uit te lezen had ik een heleboel andere dingen laten liggen en dagenlang was ik vervuld van de avonturen die door Chaim Potok waren beschreven. Daarna was mijn aandacht volstrekt vervlogen.
Dat is wel raadselachtig. Max R. schreef mij, tijdens zijn vakantie in Amerika, een enthousiaste kaart over het vierde boek dat voor hem het eerste was. Een verklaring voor het verdwijnen van mijn voorkeur gaf misschien Max K. die wél de eerste boeken las en zei: ik ben er geweldig door geboeid maar vraag mij konstant af hoe het komt dat ik zo meegesleept wordt door boeken die zo ontzettend braaf zijn.
Nú moet ik wel meer vertellen want het voorgaande is onbegrijpelijk voor wie niet weet waar het om gaat.

Eerst iets over de schrijver. Chaim Potok werd in 1929 in New York geboren. Hij studeerde aan de Yeshiva Universiteit en aan het Joods Theologisch Seminarium van Amerika, werd rabbi en behaalde de doctorstitel in de filosofie aan de Universiteit van Pennsylvania.
Tegenwoordig is hij uitgever van de Amerikaanse Joodse Uitgeversmaatschappij. Hij woont met zijn vrouw Adena en drie dochters in Philadelphia. Naast zijn publiciteits-werk en zijn schrijverij schildert hij, fotografeert en maakt bij voorkeur grote reizen.
In 1967 begon hij te schrijven en zijn vier boeken tot heden waren alle bestsellers. Hij kreeg prijzen en heeft op de nominatie gestaan voor de vermaarde „National Book Award in fiction".
Zijn boeken gaan over kinderen en heel jonge mensen vooral. De ouderen in die verhalen vormen eigenlijk alleen maar de omgeving. Het eerste boek bevat het uiterst geraffineerd gecomponeerde relaas van de dramatische ontmoeting van twee joodse jongens — de één 'n zoon van een buitengewoon orthodoxe joodse vader, de ander van een liberale, milde, zeer geleerde joodse docent. Die kinderen groeien op temidden van de conflicten der ouderen, de jongens worden er in meegesleept, worden tegen elkaar uitgespeeld. In het tweede boek wordt deze geschiedenis voortgezet.
Het derde boek bevat een nieuwe historie maar een soortgelijke. De jongen, Asher Lev, is de zoon van weer zeer orthodoxe ouders. Hij heeft echter een „satanisch" talent, hij is een buitengewoon geniale schilder. Ook dit boek levert weer een verstrengeld generatie-geloofs-conflict op, maar de intrige is dramatischer, bijna melodramatisch.

Alle drie de boeken hebben één eenvoudig thema: een bijzonder gecompliceerd geloofsleven der ouders belet de jongens — want het gaat hoofdzakelijk om jongens — zich vrij te ontplooien. Er ontstaat geen haat of afkeer, maar een diep droeve verhouding waarin op wonderlijke, behoedzame wijze van de kant van de ouders — van de

vaders eigenlijk alleen — een net gesponnen wordt waarin de jongens zich moeizaam kunnen bewegen. Ten koste van ontzettend subtiele energie slagen de kinderen er in zich — gehavend — te bevrijden.
Het is allemaal goedheid, van beide kanten. Men spaart elkaar, ieder op zijn manier. Maar de tirannie, hoe bedroefd toegewijd dan ook, is als een druk. Misschien is het de goedheid, de braafheid toch wel die mij opeens verveelde.

* *
*

Onder de uitgangspunten van de humanistische levensovertuiging heeft de stelling van de **fundamentele gelijkwaardigheid der mensen** mij altijd nogal bezig gehouden. Waar halen we die redenering omtrent de gelijke wáárde vandaan en wat *is* die waarde dan eigenlijk?
Grote en diepgewortelde verschillen tussen mensen kunnen we niet voorbijzien. Verschillen van kapaciteit, van kwaliteit, van innerlijk en uiterlijk — zúlke geweldige onderscheidingen dat soms de afstand tussen een lief huisdier en een medemens kleiner geacht wordt dan tussen twee mensen.
Niettemin hebben de mensen door alle tijden heen de idee van de menselijke gelijkheid of gelijkwaardigheid nadrukkelijk uitgedragen. Zichtbaar werd tenminste in die acties al: de hartstochtelijke *wil* om dwars tegen de de ogenschijnlijkheid der dingen in zichzelf een hart onder de riem te steken en de mensheid een opstap te bieden naar een vaste basis voor vurig verlangde wérkelijke gerechtigheid. Want zonder gelijkwaardigheid is de gerechtigheid een tere bloem in de storm.

Zonder twijfel is er inspirerende hoop geput uit het onmiskenbaar *overeenkomstige* dat onder mensen toch ook geconstateerd kan worden. Op een of andere geheimzinnige manier herkent de mens een medemens — zonder hem nog in zijn werkelijke waarde of onwaarde te kunnen schatten. En dat niet door de biologische kenmerken alleen. Zonder mankeren herkent de mens een mens tussen al het andere in de natuur en hij reageert eigenaardig en zeer speciaal. Spontaan reageert een mens anders op verschillen tussen mens en dier dan op die welke er zijn tussen de ene mens en de andere.
Bij diepere bewustheid constateert hij de structurele gronden voor die houding door de gelijkheid van *verstandhoudings-mogelijkheden* vast te stellen: de menselijke geest functioneert instrumenteel identiek zowel in de beschouwing als in de beleving der dingen. Inhoudelijk zijn er enorme verschillen maar niet in de vormen.
Dit is een smalle steun voor iets van gelijkwaardigheid, maar het is niet voldoende, want naar de inhoud verschillen de mensen in hun reacties vaak afgrijselijk.
Er moet méér zijn, want het curieuse verschijnsel valt waar te nemen dat mensen aan medemensen geheel andere eisen stellen dan aan wat anders ook in de natuur. Het „hond bijt man" is vervelend, maar het „man bijt hond" is mal. Indien iemand, staande voor het hek van een kooi in Artis, een tik van een aap krijgt dan kan hij schrikken, woedend worden — maar als iemand uit het publiek hem slaat komt er ver-ontwáárdiging bij.
Er is wel eens voorgesteld om niet van gelijkwaardigheid te spreken maar van *overeenkomstigheid*. Maar dat voldoet me niet, want dan mis ik de term „waarde" die voor mijn gevoel toch niet toevallig zo krampachtig in het begrip wordt vastgehouden. Die hardnekkigheid moeten we in gedachten houden, want er is nóg iets dat opvalt.

Het is typisch dat aan verschillen tussen mensen niet zo dramatisch zwaar getild wordt — afgezien van overdreven jalouzie of afkeer — tenzij iemand van een voordelig verschil (kapaciteiten, schoonheid, talenten) *misbruik* maakt. Een ander hierbij behorend verschijnsel is dat verschillen vaak worden gehanteerd om iemand te diskwalificeren. Want dan zet men kracht bij door het bedoelde verschil meestal ten onrechte

met *zedelijke* kenmerken te verbinden. „Negers, joden, turken — ze zijn tot alles in staat, ze zijn niet te vertrouwen, ze hebben een verwerpelijk moraal".
En dit symptoom verwijst naar de verscholen, vaak onbewuste kern ener potentiële gelijkwaardigheid die alle verschillen bagatelliseert om één verschil onaantastbaar te handhaven. Dit moet ik toelichten.
Hoe gaat het toe tussen mensen? De mens herkent in de ander zichzelf en wel vooral in één zeer wezenlijk opzicht. We hebben allemaal enige zelfkennis en vooral de vaak onoverdachte *zelfervaring*. We weten één ding bijzonder duidelijk: voor allerlei verschillen zijn wij te verontschuldigen, we kunnen er niets aan doen. We kunnen Paganini niet spelen, de honderd meter kost ons zestien seconden, we waren niet het mooiste jongetje op school, soms zijn we vervelend, ons karakter is niet vlot. Maar bij al die dingen en bij één ding in het bijzonder weten we dat we *laakbaar* zouden kunnen zijn: als we — in het bijzonder zedelijk — ons best niet doen. Wij zouden het goede kúnnen als wij het zouden *willen*.
Eén verschil rest tussen alle vervluchtigende verschillen dat door de mensheid blijkbaar zo fundamenteel wordt geacht dat de ándere verschillen voornamelijk nog bruikbaar gehanteerd kunnen worden door ze een zedelijke miskleur te verlenen. Het fundament der menselijke gelijkwaardigheid is een wezenlijk mechanisme van de mens: hij kent zichzelf, herkent de ander en kent hem de vrijheid toe die hij zelf weet te bezitten — de vrijheid om het goede te *kunnen* willen. Wie dáárin faalt valt werkelijk.

In de symbooltalen der geschiedenis — in kunst en godsdienst — komt dit primaat der zedelijke wil, der gezindheid aan het licht. Voor god, voor de dood zijn allen gelijk: dáár valt het oordeel. In Elckerlijc valt alles weg als „iedereen" op weg is naar het laatste oordeel. Bezit, bekwaamheid, schoonheid, kracht, relaties — behalve de „Duecht", de gezindheid. De gelijkwaardigheid wordt de mens door de mens dwingend toegekend door zijn onontkoombaar eigen waardebesef. Dat is dan ook de basis der gerechtigheid. De elementaire, vóóronderstelde mogelijkheid tot het zedelijk goede neutraliseert ook de reële ongelijkheden, kan er ook bekoring aan geven, doordat in het besef van het enig belángrijke verschil: de bewuste schending of handhaving der waardigheid, ieder dezelfde middelen heeft om zich te onderscheiden.

* *
*

Ik heb hier uiteraard zelden iets over muziek geschreven. Tenslotte zijn dit notities van een lezer. Maar onlangs heb ik de hand kunnen leggen op een plaat die zeldzaam is. Mijn kinderen hadden in hun vakantie over de Franse radio een **mandolinestuk** gehoord waar ze helemaal enthousiast over waren. 't Bleek van Beethoven te zijn geweest. Ik heb er lang naar gezocht en nu heb ik de plaat. U zult niet weten wat U hoort als u hem draait. Het is de Sonatina in C major, op een plaat van Saga 5350. Er staat ook nog een Sonatina in C minor van Beethoven en een Sonata van Hummel op. Maar vooral de eerstgenoemde sonatine is van een ongelooflijke vrolijkheid en kracht.

* *
*

De schrijver **Elias Canetti,** geboren in 1905, afkomstig uit Bulgarije, publiceerde in 1936 zijn beroemde roman *Die Blendung*, die ik jaren geleden hier al besprak. Kort na 1940 begon hij te werken aan een boek over *Macht und Masse*, een cultuursociologische studie van grote importantie. Toen hij met de studie voor het laatstbedoelde boek begon wist hij dat hij daar zeker wel twintig jaar aan moest werken. Hij legde zich een gebod op dat hij zich alleen en geheel op zijn boek zou concentreren en niets anders zou publiceren. Maar op zeker moment, in 1942 werd de druk te groot — een typische trek van een schrijversnatuur. Hij ging dagelijks een

dagboek bijhouden. Hij deed het in volle vrijheid, las nooit iets na.
In 1960 verscheen *Macht und Masse*. Eerder en later had hij al delen van zijn dagboek gepubliceerd, maar nu heeft de Arbeiderpers in de serie Privé-domein het complete dagboek uitgebracht. Het is een juweel van intelligentie, ruime eruditie en wijsheid. Hij zegt in het voorwoord: „Velen hebben geprobeerd hun leven in zijn geestelijke samenhang te bevatten, en degenen die daarin zijn geslaagd, zullen niet licht verouderen. Ik zou willen dat sommigen het ook in zijn sprongen optekenden. Het schijnt dat de sprongen veeleer aan *allen* toebehoren, een ieder kan er zonder meer uithalen wat hem raakt. Het verlies van een overduidelijke uniformiteit, bij zulk een onderneming onvermijdelijk, is ternauwernood te betreuren, want de eigenlijke eenheid van een leven is geheim en het meest effectief waar zij zich onopzettelijk verschuilt.
Er zijn schitterende uitspraken in dit boek: „Hij is verslaafd geraakt aan de waarnemers. Wanneer hij hun ogen op zich gericht voelt, wordt hij tot alles wat zij zien." „Boeken die hun lezers kunnen uitzoeken en zich voor de meesten van hen sluiten." „Zij trouwde met hem om hem altijd bij zich te hebben. Hij trouwde met haar om haar te vergeten." „De beste gedachten die bij je opkomen, zijn eerst vreemd en griezelig, en je moet ze eerst vergeten voor je ze ook maar begint te begrijpen." „Sommigen bereiken hun grootste slechtheid in het zwijgen." De vertaling van Theo Duquesnoy is voortreffelijk.

* *
*

Er zou een reeks van verrukkelijke essays te schrijven zijn over een aantal **typen.** Er zijn lieden geweest die diepgravende, wetenschappelijke studies gewijd hebben aan reactiewijzen van een bepaalde soort van mensen, waarmee het grondwerk geleverd is voor zulke beeldende opstellen. Ik denk aan de *dandy* (Otto Hahn), de *desperado* (Von Hentig), de *dwaas* (Welsford), de *leugenaar* (Wiersma), de *oplichter* (Zeegers), de *speler* (Huizinga), de *dichter* (Freud), en zo zijn er briljante studies gewijd aan de melancholicus, de minnaar, de verveelde.

* *
*

Ik kreeg van **Anton Constandse** zijn laatste boek. *Bevrijding door verachting*, een verzameling van opstellen die hij in diverse tijdschriften en soms in brochurevorm in een periode van veertig jaar heeft geschreven. Zo staan er essays in over Montaigne, Spinoza, Diderot, Feuerbach, Stirner, Schopenhauer, Nietzsche, Bakoenin, Ibsen, Multatuli en Tolstoi. Een stuk over „Van Calvijn tot Colijn" valt ten dele uit de toon, maar de auteur heeft dat stuk opgenomen om tenminste een contrast-kleur op het palet aan te brengen.
Zoals de titel wat heftig aanduidt verenigt een bepaalde geest, een eigenaardige mentaliteit deze reeks van overigens erg verschillende denkers. Het is een trek van individualisme, een zeker elitair bewustzijn en hier en daar iets van pessimisme en afstandelijkheid van de massa van het volk. Het woord verachting is misschien wat sterk maar voor het ritme van de titel wel goed.
Ik heb een hoop passages herkend als boeiende gedeelten uit spreekbeurten en artikelen die Anton Constandse met zijn grandioze energie nu al zovele jaren heeft geleverd. Deze essays zijn dan ook zeer wezenlijk voor hem. Hij beschrijft die figuren als zijn grote persoonlijke voorkeuren, en fragmenten van de geest van deze verschillende voorgangers hebben de geest van Constandse bevrucht en beïnvloed.
Levendig herinner ik me nog het diner destijds in Amsterdam na zijn briljante promotie. Een luisterrijk gezelschap zat aan die tafel. Als tafelpresident kreeg ik van alle kanten papiertjes met de namen dergenen die speechen wilden. Ook H. J. Pos, de grote hoogleraar in de filosofie, was gekomen, uiterst breekbaar na een ernstige lichamelijke inzinking door een ziekte die niet lang daarna een vroegtijdig einde aan zijn leven zou maken. Pos kreeg

het woord als, naar ik meen, de tweede spreker. Hij stond op en begon te improviseren op het thema van Constandse's levensvisie. „La vie est triste", waarvan Pos kennis had gekregen in het gijzelaarskamp tijdens de laatste wereldoorlog. Dát thema loopt eigenlijk ook helemaal door dit boek. Pos sprak adembenemend óver Constandse, tégen Constandse, nu en dan mét Constandse. Het was een schitterende, zeer wezenlijke oratie over de tragische levensvisie en zijn grenzen. Door het niveau van het relaas bewerkte hij een werkelijke hoogachting voor zijn lotgenoot, leerling en vriend.

Toen hij uitgesproken was kreeg ik van vele kanten papiertjes met het verzoek de aangekondigde speeches in te trekken. Na zó iets zeldzaams durfden velen niet meer. Ik kan niet navertellen wat Pos zei — maar waaróver hij sprak staat in dit boek: de levenshouding van Anton Constandse.

* *
*

De in onze kringen ook welbekende **Prof. Mr. Joris in 't Veld** zond mij een gebrocheerd boekje toe dat hij geschreven heeft voor de kleinzoon van zijn vrouw, Jan Joris — de zoon van een dochter uit een vorig huwelijk van zijn vrouw, Ellen Elisabeth ten Brink.
In 't Veld heeft op het thema van de gecombineerde voornaam, Jan Joris, een beschouwing gewijd aan de levens- en wereldbeschouwing van de beide peetvaders, van de veel-omstreden Prof. Dr. Jan ten Brink en van zichzelf.
Jan ten Brink leefde van 1834 tot 1901, begon als theoloog, werd particulier gouverneur, leraar Nederlandse taal en letteren, auteur van romantische werken, kenner van de Franse geschiedenis en tenslotte hoogleraar in Leiden in de geschiedenis van de Nederlandse letteren. Hij heeft over van alles en nog wat verschrikkelijk veel geschreven en er is tijdens en na zijn leven soms genadeloos kritiek op die veelschrijverij geleverd. Toch was dat niet helemaal juist. Nog onlangs kon ik een meisje dat een eindscriptie op het gymnasium moest maken over de Commune van Parijs van harte méde aanbevelen het geïllustreerde boek van Jan ten Brink: *De opstand der proletariërs* (1876), dat wel niet zo verschrikkelijk nauwkeurig maar toch boeiend een geweldig verhaal vertelt.
In 't Veld, die het werk van Ten Brink niet kende, is een aantal boeken van hem gaan lezen, en vooral heeft op hem de roman „De schoonzoon van Mevrouw De Roggeveen" grote indruk gemaakt. Jan ten Brink kwam daar als een toch wel verwante man naar voren, met een levensovertuiging waarin een gegroeide verdraagzaamheid en redelijkheid en vooral een energie om het leven een weloverwogen zin te geven, centraal staan.
In het tweede deel beschrijft In 't Veld de ontwikkelingsgang van zijn eigen standpunten. Het is een boeiend relaas over zijn remonstrantse afkomst, zijn afscheid van de kerk. Hij beschrijft invloeden die hij onderging: Oscar Wilde, Schubart, Joad en Jung. Ook geeft hij een goed inzicht in de problematiek die hem overviel toen hij in de laatste oorlog uit zijn drukke en bevredigende ambt van burgemeester van Zaandam werd gezet. De laatste bladzijden vatten de hoofdmomenten van zijn levenshouding samen: evenwicht, redelijkheid, verdraagzaamheid, maar vooral ook energiek geduld of geduldige energie. Grootvaders moesten zich altijd zo aan hun kleinkinderen doen kennen.

P. Spigt

HUMANISTISCHE STICHTING SOCRATES

De Stichting is in het leven geroepen

- om de doordenking van de wetenschappelijke en culturele achtergrond van het moderne humanisme te bevorderen,
- om de mogelijkheden te scheppen voor een uitwisseling van gedachten omtrent de fundamentele vragen waarvoor het humanisme geplaatst wordt,
- Om door publikaties op wetenschappelijk niveau het moderne humanisme te verdiepen en te verbreiden.

Vormen van deelneming:

a. donatie van tenminste *f* 30,— per jaar ter ondersteuning van de bijzondere leerstoelen,
b. contributie van tenminste *f* 15,— per jaar.

Donateurs worden tevens als contribuanten beschouwd.

De stichting geeft uit

rekenschap

driemaandelijks tijdschrift voor wetenschap en cultuur, onder redactie van prof. dr. J. C. BRANDT CORSTIUS, prof. dr. H. FREUDENTHAL, mr. M. KNAP, P. KRUG, dr. J. VAN LONDEN, prof. dr. J. P. VAN PRAAG, prof. dr. B. W. SCHAPER, P. SPIGT, drs. R. TIELMAN.

Het abonnement loopt van 1 januari t/m 31 december. Abonnementsprijs *f* 25,—; losse nummers *f* 6,25.

Het adres van de Stichting Socrates en van de redactie en administratie van Rekenschap:
Oudegracht 152 - Postbus 114 - Utrecht. Telefoon (030) 318145.
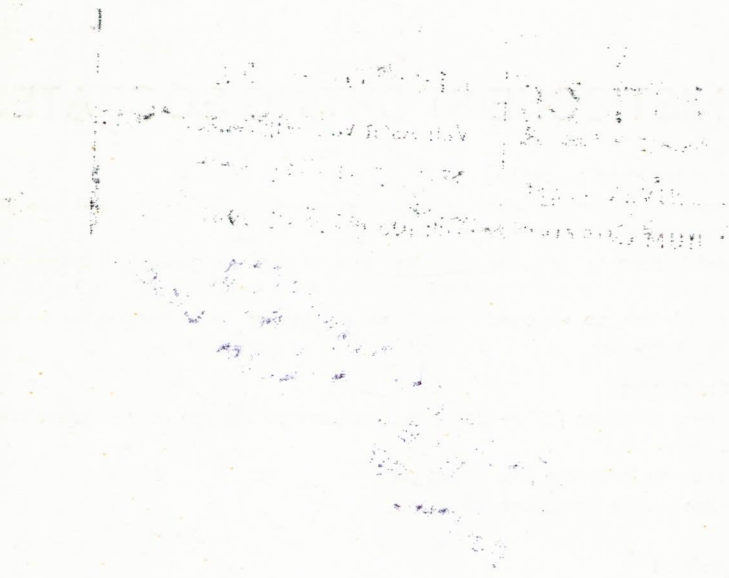
Voor betalingen van donaties, contributies en abonnementsgelden giro 58.22.93 t.n.v. de Humanistische Stichting Socrates.